

اصالت سنجی و بررسی اسناد نسخه‌های خطی منسوب به سلیم بن قیس

دریافت: ۱۴۰۲/۱/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۲۸

کاظم استادی^۱

چکیده

طبق منابع موجود، مناقشات متعددی در منابع شیعی به‌ویژه در منابع متأخر، پیرامون هویت تاریخی و شخصیت سلیم بن قیس و نیز صحت و اعتبار اثر منسوب به وی وجود دارد. این در حالی است که هر اثر روایی و حدیثی را می‌توان از جنبه‌های متعددی مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد؛ یکی از این جنبه‌ها بررسی اسناد احادیث یا اسناد کلی یک کتاب روایی است. از آنجا که روایات منسوب به سلیم دو گونه هستند: یکی احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی منابع نخستین و دیگری احادیث هفتادگانه و غالباً بلند کتاب‌های اخیر منسوب به سلیم؛ بنابراین لازم است اسناد هر کدام از این نوع روایات، جداگانه مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرند. در پژوهش پیش‌رو، ضمن گزارش اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، اصالت‌سنجی این اسناد و برخی روایان آنها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. طی این پژوهش مشخص شد نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، را می‌توان به دو دسته قدیمی و نونویس تقسیم کرد و هر دو دسته، جدای از وضعیت ارسال طویل، به دلایل متعددی همچون «افتادگی روایان، اضطراب در اسناد و طبقه روایان، مشکلات رجالی روایان و حتی جعل سند» مخدوش و نامعتبرند.

کلیدواژه‌ها: اسناد کتاب سلیم، اعتبارسنجی حدیث، شیخ طوسی، ابن شهر آشوب، معمر بن راشد، عمر بن اذینه.

مقدمه

به نظر می‌رسد که در دوره‌های متقدم، احتمالاً به علت کمبود امکانات پژوهشی یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید به علت سهل‌انگاری، دقت قابل توجه و زیادی نسبت به بررسی و تجزیه و تحلیل برخی از آثار مکتوب اسلامی صورت نگرفته است؛ به عبارت دیگر، رویکرد بررسی آثار مکتوب حدیثی، محدود بوده و بسیاری از عالمان درصدد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی پیرامون یک اثر مکتوب نبوده‌اند.

هر اثر روایی و حدیثی را حداقل از چند جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد:

۱. بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده اثر

۲. بررسی انتساب اثر به مؤلف

۳. بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی

۴. بررسی محتوای اثر

۵. بررسی اسناد احادیث و نسخه‌های خطی اثر که یکی دیگر از مهم‌ترین این ارزیابی‌هاست.

اسناد احادیث و روایات، شامل دو دسته‌اند: یکی اسناد کلی نسخ خطی و دیگری اسناد انفرادی هر حدیث یا روایت که برخی آثار حدیثی دارای هر دو حالت هستند؛ یعنی اثر حدیثی، هم شامل اسناد ابتدایی نسخ خطی است و هم مشتمل بر اسناد داخلی بر سر هر روایت.

نظر به این ملاحظات و از آنجا که کتاب منسوب به سلیم بن قیس یک کتاب روایی متقدم است (نک: مدرسی، ۱۳۸۳: ۱۱۹) و پیرامون وی تأییدات (به عنوان نمونه نک: الهی خراسانی، ۱۳۸۳: ۱۰۶) و نیز مناقشاتی (به عنوان نمونه نک: حلی، ۱۴۱۱ ق: ۱۶۲)، مطرح شده است، لازم است، در بررسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس، تمامی ابعاد یاد شده، مورد توجه قرار گیرند.

طرح مسئله

در منابع تاریخی اجمالاً کلیاتی پیرامون مسئله سلیم در اختیار ما قرار خواهد گرفت (نک: برقی، ۱۳۸۳: ۹) که از طریق آنها می‌توانیم به جزئیات و یا به تجزیه و تحلیل مسائل گوناگون درباره سلیم بپردازیم؛ هر چند این جزئیات بسیار اندک هستند (نک: خویی، ج ۹: ۲۳۵) و ابهامات مهمی پیرامون وجود وی مطرح شده است (به عنوان نمونه نک: جلالی، ۱۳۸۲: ۱۲۱).

اما مهم‌ترین نکته درباره اصالت روایات سلیم بن قیس و پرداختن به کتاب وی، توجه به این نکته است که روایات منسوب و منقول از سلیم چه از نظر متن و موضوع روایات و چه از نظر اسناد یکسان نیستند. اگر به این مهم توجه نشود، به نظر می‌رسد نتایج بررسی شخصیت سلیم و نیز بررسی کتاب وی و حواشی پیرامون زندگی او دچار انحراف بزرگی خواهد شد. بنابراین لازم است به اجمال درباره تفاوت و انواع روایات سلیم این نکات را مد نظر قرار دهیم:

الف) احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم که مطالبی همچون ارتداد اصحاب پیامبر ﷺ، صحیفه ملعونه و ماجرای عقبه، تشریح بدعت‌های خلفا، احراق بیت فاطمی، ماجرای سقیفه بنی ساعده، کفر شیخین، معرفی امام مهدی ﷺ و اینکه از نسل نهم امام حسین (علیه السلام) است (نک: سلیم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: فهرست) را شامل می‌شود.

ب) احادیث کتاب‌های حدیثی، تاریخی و کلامی متفرقه که شامل منابع نخستین می‌شوند. از بررسی ۵۹ عنوان کتاب‌های مرتبط در قرن سوم و چهارم و پنجم، مشخص شد تنها در ۱۵ عنوان، نقلی از سلیم بن قیس آمده است که اغلب این نقل‌ها کوتاه و ارتباطی با کتاب سلیم ندارند (نک: استادی، ۱۳۹۹: ۳۵۱). جالب توجه است که بیش‌تر احادیث کتاب‌های ذکر شده در این قرن‌ها پیرامون اخلاق، فضائل یا تعداد امامان و امامت ایشان و فقه هستند و از موضوعاتی مثل مطاعن و مثالب خلفا یا تاریخ حوادث خاص که در کتاب‌های متأخر سلیم به وفور آمده است در کتاب‌های این قرون دیده نمی‌شود؛ با این که بسیاری از مطالب و موضوعات کتاب‌های قرن‌های سوم و

چهارم و پنجم با موضوعات کتاب‌های کنونی سلیم مرتبط است (همان).

درباره چند و چون انتساب و موضوع بودن یا نبودن کتاب سلیم، مباحثی در چندین کتاب و مقاله به صورت مستقل و غیرمستقل مطرح شده است (نک: استادی، ۱۴۰۰ پ: ۱۳۳-۱۸۴) اما در این مطالعات، به مشکلات اسناد نسخه‌های خطی کتاب سلیم هیچ توجهی نشده است و اکنون لازم است تا در یک مطالعه جدید به این بعد از کار هم توجه شود.

بنابراین اکنون ضمن بررسی این پرسش‌های مقدماتی که آیا نسخه‌های خطی کتاب کنونی سلیم بن قیس از نظر اسناد باهم هماهنگ و نسبت اسناد ابتدای نسخه‌ها و نیز اسناد داخلی روایات این نسخ خطی چگونه‌اند؟ این پرسش اساسی نیز باید بررسی شود که آیا اسناد نسخ خطی، اصالت و اعتبار دارند یا ندارند؟

برای بررسی این سؤالات ابتدا نسخه‌های خطی کتاب سلیم و اسناد موجود در نسخه‌ها، گردآوری، مطالعه و دسته‌بندی شد و سپس مورد تجزیه و تحلیل و قرار گرفت.

۱. اسناد احادیث نسخه‌های خطی کنونی

در بررسی جدید، مشخص شد ۴۹ نسخه فیزیکی از انواع شکل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتابشناختی از آنها در دسترس است؛ البته ۱۵ نسخه فیزیکی، شامل دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم هستند که اگر آنها را جداگانه محاسبه کنیم، شمار «نسخه مدل»های منسوب به سلیم به ۶۴ می‌رسد (نک: استادی، ۱۳۹۹ ت: ۱۸۸-۱۴۵). اکنون به ترتیب قدمت و ظهور اسناد نسخه‌های خطی، آنها گزارش و جمع‌بندی می‌شوند:

۱-۱. گزارش اسناد احادیث نسخه‌های خطی

۱-۱-۱. سند حسن دینوری (ابتدای نسخه)

متن سند حسن دینوری، عبارت است از: حدثنا الحسن بن ابی یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابیه عن ابان بن ابی عیاش قال ... (سلیم، ۹۱۸ق: برگ ۶).

در واقع این سند، سند کتاب یا نسخه نیست؛ بلکه سند ابتدای احادیث است. اسناد حسن دینوری، در برخی مواقع و در برخی نسخه‌های خطی یا در ابتدای برخی احادیث، ممکن است با تفاوت و یا با افتادگی ذکر شده باشند.

۱-۱-۲. اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (حسن دینوری)

جدای از یک سند کلی که در ابتدای برخی نسخه‌های منسوب به سلیم، آمده است، در برخی نسخه‌ها، اسنادی نیز ابتدای بعضی احادیث داخلی کتاب درج شده‌اند که متفاوت از سند ابتدا و کلی نسخه است (سلیم، ۹۱۸ق: برگ ۸).^۱

۱-۱-۳. سند محمد بن صبیح

این سند به عنوان سند کلی پشتیبانی کننده کتاب ارائه شده و عبارت است از:

«حدثنی أبو طالب محمد بن صبیح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلاثین و ثلاثمائه قال أخبرنی أبو عمرو عصمه بن أبی عصمه البخاری قال حدثنا أبو بکر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعانی بصنعاء شیخ صالح مأمون جاز إسحاق بن ابراهیم الدبری قال حدثنا أبو بکر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصری قال دعانی ابان بن ابی عیاش...» (سلیم، ۱۰۵۹ق: برگ ۱؛ شماره گذاری

۱. نیز نک: نسخه ۲۱۹۹/۳ تاریخ ۱۰۹۳ق؛ نسخه ۱۲۰۴۷ تاریخ قرن ۱۱؛ نسخه ۶۸۰۸ تاریخ ۱۲۸۲ق؛ نسخه ۴۳۷۸ تاریخ قرن ۱۳؛ نسخه ۶۶۹ تاریخ قرن ۱۳؛ نسخه ۶۵۲/۲ تاریخ ۱۳۰۶ق؛ نسخه ۷۶۹۹ تاریخ ۱۳۱۰ق؛ نسخه ۱۷۸/۲ تاریخ ۱۳۲۰ق؛ نسخه ۸۷/۱ تاریخ ۱۳۳۷ق؛ نسخه ۸۱۳۰ تاریخ ۱۳۴۶ق؛ نسخه ۱۶۹۵ تاریخ ۱۳۵۴ق؛ نسخه ۳۶۰/۱ تاریخ ۱۳۵۸ق؛ نسخه ۲۲۴/۷ تاریخ ۱۳۶۰ق.

مدادی نسخه مجموعه، ۷۴).

سند فوق، در بیشترین نسخه‌های خطی و در حالات مختلفی درج شده است؛ چه به تنهایی، چه به همراه اسناد داخلی و چه در برگ‌های نونویس اضافه شده به نسخه‌های خطی منسوب به سلیم؛ فقط در نسخه‌های متأخر، یعنی نسخه‌های دوران علامه مجلسی به بعد که سندشان منسوب به شیخ طوسی است، این اسناد اغلب حذف شده‌اند.

۱-۱-۴. اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (عصمه و منذر)

در بررسی برخی نسخه‌ها ما می‌بینیم که جدای از یک سند کلی در ابتدای کتاب، آمده است، اسنادی نیز در آغاز برخی احادیث داخلی کتاب درج شده است که در اکثر موارد تفاوت و افتادگی‌هایی به نسبت سند ابتدایی و کلی نسخه دارد (نک: سلیم، نسخه ۳۷۶۳۳ تاریخ ۱۰۵۹؛ نسخه ۲۲۰۰ تاریخ ۱۲۵۲؛ نسخه ۱۱۶۶/۱ تاریخ ۱۲۶۹).

۱-۱-۵. سند منسوب به شیخ طوسی (بدون واسطه)

شایان توجه است که حدود ۱۵ نسخه از ۴۹ نسخه خطی سلیم بدون سند و فقط هفت نسخه خطی دارای سند است که اسناد آن منسوب به شیخ طوسی است؛ که در واقع همه آنها از نسخه شیخ حر عاملی (سلیم، ۱۰۸۷ ق: برگ ۱؛ شماره گذاری مدادی نسخه، ۱۶۸) نسخه‌برداری شده‌اند و نسخه شیخ حر نیز از روی نسخه ۱۰۸۱ ق کتابخانه مرعشی نگاشته شده است (نک: سلیم، ۱۰۸۱ ق: برگ ۱).

این مدل نسخه جدید، هم از نظر ساختار و ترتیب احادیث و هم از نظر اسناد ابتدایی نسخه کتاب با نسخه‌های پیش از خود متفاوت است. همچنین اسناد داخلی احادیث نیز که در نسخه‌های سنددار پیشین وجود داشت، حذف شده‌اند.

اولین نسخه خطی که دارای این نوع سند است، نسخه خطی کتابخانه مرعشی (حاشیه شده توسط علامه مجلسی) به تاریخ ۱۰۸۱ قمری است که دو سند جدید در ابتدای

نسخه به صورت نونویس و غیر اصیل از متن اصلی، اضافه شده است. یکی سند طریق طوسی در کتاب الفهرست و دیگری سندی که در جای دیگری یافت نشد (و از این پس به نسخه‌های بعدی نیز سرایت کرده است):

[الف] حَدَّثَنَا بَنُ أَبِي جَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ وَمُحَمَّدَ بْنَ أَبِي الْقِسْمِ الْمَلْقَبِ بِمَا جِيلُوهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الصِّرْفِيِّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ ابْنِ بَن أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سَلِيمٍ.

[ب] قَالَ الشَّيْخُ أَبُو جَعْفَرٍ وَأَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عُبَيْدِ اللَّهِ الْغَضَائِرِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا هَرُونَ بْنُ مُوسَى بْنِ أَحْمَدَ التَّلْعَكْبَرِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ هَمَّامِ بْنِ سَهِيلٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الْحَمِيرِيِّ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدٍ وَمُحَمَّدَ بْنِ الْحُسَيْنِ ابْنَ أَبِي الْخَطَّابِ وَأَحْمَدَ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَمِيرٍ عَنْ عَمْرِ بْنِ أَدِينَةَ عَنْ ابْنِ بَن أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سَلِيمٍ (همان).

این دو سند، تا پیش از این نسخه، در هیچ‌کدام از نسخ قبلی کتاب‌های منسوب به سلیم نیامده است (و اگر آمده باشد، اصیل نیست یعنی به صورت نونویس در نسخه افزوده شده‌اند).

۱-۱-۶. سند با واسطه منسوب به شیخ طوسی

در نسخه‌های بعد از تاریخ ۱۰۸۱ق که از گروه الف نسخه‌های ۴۸ حدیثی (مدل ۷) هستند، جدای از دو سند قبل منسوب به شیخ طوسی، اسناد راویان تا شیخ طوسی نیز افزوده شده‌اند که اولین نسخه خطی آن، نسخه شیخ حر عاملی است در کتابخانه حکیم (با شماره ۳۱۶/۶) به تاریخ ۱۰۸۷ قمری (چون خطاط فارسی زبان بوده، مغلوط نوشته شده است) و عبارت است از:

«أخبرني الرئيس العفيف أبوالتقي هبة الله بن نما بن علي بن حمدون رضي الله عنه قراه عليه بدان بحلّة الجامعين في جمدي الأولى سنة خمس وستين وخمسماية قال

حدّثنی الشیخ الأمین العالم أبوعبدالله الحسین بن احمد بن طحّال المقدادی المجاور قراءة علیه بمشهد مولانا أمير المؤمنين صلوات الله علیه سنة عشرين وخمسماية قال حدّثنا الشیخ المفید أبو علی الحسین بن محمّد الطوسی رضی الله عنه فی رجب سنة نستعین وأربعماية وأخبرنی الشیخ الفقیه أبوعبدالله الحسن بن هبة الله بن رطبة عن الشیخ المفید أبی علی عن والده فیما سمعته یقرا علیه بمشهد مولانا السبط الشهید أبی عبدالله الحسین بن علی صلوات الله علیه فی المحرم سنة ستین وخمسماية.

و أخبرنی الشیخ المقرئ أبوعبدالله محمّد بن الكال عن الشریف الجلیل نظام الشرف أبی الحسن القرینی عن ابن شهریار الخازن عن الشیخ أبی جعفر الطوسی

و أخبرنی الشیخ الفقیه أبوعبدالله محمّد بن علی بن شهر آشوب قراءة علیه بحلّة الجامعین فی شهور سنة سبع وستین وخمسماية عن جدّه شهر آشوب عن الشیخ السعید أبی جعفر محمد بن الحسن الطوسی رضی الله عنه قال ...

در ادامه همان دو سند قبل آمده است (سلیم، ۱۰۸۷ ق: برگ ۱؛ شماره گذاری مدادی نسخه، ۱۶۸).

این اسناد تا شیخ طوسی، از کتاب المزار کبیر ابن مشهدی به اسناد نسخه مجلسی افزوده و در نسخه شیخ حر عاملی درج شده است و بعداً پیرامون آن سخن خواهیم گفت.

۲-۱. جمع بندی اسناد نسخه‌های خطی

اسناد نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم این گونه هستند: برخی تک سند و برخی دو سند و یا بیشتر، که درهم در آنها درج شده اند. بنابراین وضعیت انواع اسناد این نسخه‌ها از این قرار است:

۱. نسخه‌های بی سند

۲. نسخه‌های با سند حسن دینوری (سند ابتدایی نسخه بعلاوه سند ابتدای احادیث)

۳. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح (سند ابتدایی نسخه بعلاوه سند ابتدای احادیث)
۴. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند ابتدایی حسن دینوری
۵. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند حسن دینوری، ابتدایی و داخلی
۶. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی
۷. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی و نیز اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث از حسن دینوری
۸. نسخه‌های با سند منسوب به شیخ طوسی؛ بدون اسناد دیگر
۹. نسخه با سند صبیح و نیز سند دینوری، بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی (نک: استادی، ۱۴۰۱ ب: ۱۲۸)^۱

۱. علامت سؤالی که در خانه‌های خالی جداول مقاله آمده‌اند، به این معنی هستند که، راوی در آن طبقه، دارای افتادگی و ارسال است؛ و یا این که فاصله زمانی میان دوران حیات راوی طبقه قبل و طبقه بعد، دارای ابهام است.

کل اسناد (ابتدای نسخ و ابتدای برخی احادیث داخلی نسخ) موجود در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس												
عنوان سند	۴۰۰+ قمری	۳۷۵+ قمری	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۲۵+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری		
حسن دینوری (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول: ۲)	؟	؟	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (۱۷۵م)	معمربن راشد (۱۵۲م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول: ۲)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (۱۷۵م)، طیفه، تشبیه است	عبدالرزاق بن همام بن ناغف (۲۸۱م)	همام بن ناغف الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول: ۲)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (۱۷۵م)، طیفه، تشبیه است	عبدالرزاق بن همام بن ناغف (۲۸۱م)	؟	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۴)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول: ۲)	؟	؟	عبدالله بن عمر الیمانی (۱۷۵م)	عبدالرزاق بن همام بن ناغف (۲۸۱م)	همام بن ناغف الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
حسن دینوری (۵)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوری (مجهول: ۲)	؟	؟	؟	عبدالرزاق بن همام بن ناغف (۲۸۱م)	همام بن ناغف الحمیری صنعانی (۶م)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
محمد بن صبیح (۱)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	؟	ابوعمر عمیده ابنی عمیده البخاری (مجهول: ۲)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول: ۲)	؟	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن ناغف الحمیری صنعانی (۲۸۱م)	؟	معمربن راشد (۱۵۲م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
(۲)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	؟	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول: ۲)	؟	معمربن راشد (۱۵۲م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
(۳)	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	ارسال طویل	-	-	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی الحمیری (۲۸۱م)	؟	معمربن راشد (۱۵۲م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس
منسوب به شیخ طوسی (م: ۲۶۶) (۱)	ابن ابی حنید (۴۰۸)	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن ابی الربیع (۳۲۶م) و محمد بن ابی القاسم ماجلیویه (۵)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (۵)	؟	حماد بن عیسی (۲۰۹م)	؟	؟	ابان بن ابی العباس (۵)	عن سلیم بن قیس
منسوب به شیخ طوسی (م: ۲۶۶) (۲)	ابو محمد هارون بن ابراهیم بن محمد بن ابی القاسم (۳۷۵م)	ابو محمد هارون بن ابراهیم بن محمد بن ابی القاسم (۳۷۵م)	علی بن همام بن سہیل (۳۲۶م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۷۰-)	یعقوب بن یزید (مجهول: ۲) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب (۱۲۶م) و احمد بن محمد بن عیسی (۲۸۰-)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۷۶م)	؟	معمربن راشد (۱۵۲م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م، ۱۲۸م)	عن سلیم بن قیس

۲. بررسی اسناد قدیمی نسخه‌های خطی (دینوری و صبیح)

اشاره شد که قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخه کتابخانه مرعشی (شماره ۱/۱۳۲۵۲) به تاریخ ۹۱۸ ق و با سند «حسن دینوری» است. همچنین، از حدود ۳۴ نسخه خطی سنددار، ۲۳ نسخه خطی، دارای اسناد «محمد بن صبیح» هستند که بیشترین نسخه در بین اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم را شامل می‌شوند و این دو نوع سند، اسناد متقدم نسخه‌های خطی منسوب به سلیم به‌شمار می‌روند.

۲-۱. بررسی وضعیت شکلی اسناد قدیمی و اشکالات آن

اشکالات شکلی هر کدام از اسناد حسن دینوری و محمد بن صبیح را جداگانه طرح می‌کنیم؛ هر چند که غالب این اشکالات میان هر دو سند، مشترک‌اند.

۲-۱-۱. اشکالات شکلی اسناد حسن بن دینوری

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، اسناد با عنوان دینوری، شامل دو دسته اسناد ابتدای نسخه و اسناد داخلی می‌شوند. این دو دسته اسناد، در مواردی مشابه و در مواردی کمی متفاوت‌اند؛ بنابراین برای بررسی بهتر و دقیق‌تر اسناد دینوری، این دو دسته را جداگانه طرح و بررسی می‌نماییم:

الف. اشکالات اسناد ابتدای نسخه‌های خطی (حسن بن دینوری)

برخی اشکالات و ابهامات در سند ابتدای نسخه‌های منتهی به حسن دینوری

یکم، ارسال طویل:

حسن دینوری، فردی مجهول است؛ ولی احتمالاً تاریخ حیاتش با توجه به روایان قبلی و منتهی شدن آنها به وی مربوط به قرن سوم یا اوایل قرن چهارم باشد؛ بنابراین تا قرن سوم قمری، هیچ راوی در اسناد این مدل از سندها وجود ندارد و این اسناد نسخ خطی، شامل ارسال طویل تا شخص دینوری می‌باشند.

دوم، افتادگی میان راویان:

در تمامی انواع اسناد منسوب به حسن دینوری، افتادگی در ثبت راویان میان اسناد دیده می‌شود؛ یعنی هیچکدام از ۵ نوع سند دینوری موجود در نسخه‌های خطی، اتصال کامل راویان در میان طبقات خود ندارند.

ترتیب اسناد درست (احتمالی) که در نسخه موجود نیست						
ردیف	حدود ۳۰۰ قمری	حدود ۲۲۵ قمری	حدود ۲۰۰ قمری	حدود ۱۷۵ قمری	حدود ۱۵۰ قمری	حدود ۱۲۵ قمری
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	ابراهیم بن عمر (؟م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
انواع اسناد موجود در نسخه خطی از حسن بن ابی‌یعقوب دینوری						
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (؟)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۳	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	؟	؟	ابان عن سلیم
۴	حسن دینوری (؟م)	عبدالله بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۵	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم

سوم، جابه‌جایی راویان:

در چهار نوع از پنج نوع سند دینوری، میان حسن دینوری و راوی سوم، شخص ابراهیم بن عمر الیمانی حضور دارد؛ که از نظر تاریخی نباید در آن طبقه قرار داشته باشد. طبق اسناد دیگر ابراهیم بن عمر الیمانی، طبقه وی با یک فاصله باید به شخص ابان بن ابی‌عیاش برسد. (برای توجه بهتر و بیشتر، جدول درست و غلط حسن دینوری در این مورد در جدول قبل و اسناد دیگر ابراهیم بن عمر الیمانی در اسناد منابع حدیثی دیگر در صفحه بعد درج شده است تا با تطبیق این اسناد، به قرارگیری اشتباه مکان اسم ابراهیم بن عمر در سند حسن دینوری پی ببریم).

(کاظم استادی)

۱	کتاب اصول کافی (یک حدیث)	۳۲۵+ قمری محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	۲۰۰+ قمری اصحاحنا عبد بن	۲۷۵+ قمری احمد بن محمد (۲۸۰ یا ۲۷۴م)	۲۵۰+ قمری ؟	۳۲۵+ قمری ؟	۲۰۰+ قمری عثمان بن عیسی (م ۲۰۲)	۱۷۵+ قمری ؟	۱۵۰+ قمری عمر بن اذینه (۱۲۸م)	۱۲۵+ قمری ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	۷۶+ قمری سلیم بن قیس
۲	اصول کافی (یک حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن محمد (۴)	؟	احمد بن هلال (۲۶م)	؟	محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷)	؟	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۳	اصول کافی (یک حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	محمد بن یحیی (۴م)	احمد بن محمد (۲۸۰ یا ۲۷۴م)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷)	؟	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۴	اصول کافی (یک حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	محمد بن یحیی (۴م)	احمد بن محمد بن عیسی (م ۲۸۰)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	؟	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۵	اصول کافی (یک حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم (۳۰۷م)	ابراهیم بن هاشم (۴)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	عثمان (ظ ۱۸۳)	؟	؟	سلیم بن قیس
۶	اصول کافی (یک حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم (۳۰۷م)	هاشم بن هاشم (۴)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	؟	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۷	اصول کافی (حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم (۳۰۷م)	ابراهیم بن هاشم (۴)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۸	اصول کافی (چهار حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم (۳۰۷م)	ابراهیم بن هاشم (۴)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	؟	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۹	اصول کافی (حدیث)	محمد بن یعقوب کلیبی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم (۳۰۷م)	ابراهیم بن هاشم (۴)	؟	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	؟	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۰	القیس طوسی الفهرست و المنهاج (یک حدیث)	محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۴۲م)	القاسم ماجلونه (۴)	؟	محمد بن علی الصریفی (م ۲۵۲)	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	؟	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۱	مختصر اثبات الرجعة	-	-	-	مسئوب به فضل بن شاذان (م ۲۶۰)	محمد اسماعیل بن بزرج (م ۲۶)	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	؟	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۲	کمال الدین صدوق	محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۴۲م)	الصفار (۹۰م)	احمد بن محمد بن عیسی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰)	حسین بن سعید (۲۵۲م)	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۳	کمال الدین صدوق	محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۴۲م)	الصفار (۹۰م)	احمد بن محمد بن عیسی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰)	حسین بن سعید (۲۵۲م)	؟	حداد بن عیسی (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۴	عبون المعجزات	ابن عباس (۴۰م)	عبد الله الاشبازی (۴)	محمد بن زید تستری (۴)	محمد بن علی الصریفی (م ۲۵۲)	؟	؟	؟	عمر بن اذینه (۱۲۸م)	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس
۱۵	نسخه خطی سلیم سند دینوری	؟	حسین بن ابی یعقوب دینوری (مجهول؟)	؟	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۱۲۸)	؟	عبد الرزاق ابن همان (م ۲۱۱)	همان بن نافع (م ۱۲۸)	؟	ایان بن ابی عیاش (م ۱۲۸) یا ۱۲۸م	سلیم بن قیس

کتاب	۳۵۰ قمری	۳۲۵ قمری	۳۰۰ قمری	۲۷۵ قمری	۲۵۰ قمری	۲۰۰ قمری	۱۷۵ قمری	۱۵۰ قمری	۱۲۵ قمری	۷۶ قمری
۱ بصائر الدرجات حدیث دوم	-	-	محمد بن حسن المصنف (م ۲۹۰)	احمد بن محمد بن عیسی (م ۲۸۰)	حسین بن سعید (۲۵۴ق)	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۲ کمال الدین طریق اول	شیخ صدوق (م ۳۸۱) عن محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۳۳م)	↔	محمد بن حسن المصنف (م ۲۹۰)	احمد بن محمد بن عیسی (م ۲۸۰)	حسین بن سعید (۲۵۴ق)	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	؟	؟	سلیم بن قیس
۳ مائة منقبة محدثین احمد بن علی بن نقاش قس (م) و نیز نقل خوارزمی	؟	حسن بن علی بن عبدالله الطوی الطبری (مجهول)	احمد بن عبدالله (۵)	احمد بن محمد (۲۸۰ ز)	محمد بن عیسی (۲۵۴ق)	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۴ الخصال طریق سوم	شیخ صدوق (م ۳۸۱)	علی بن الحسن بن یاثوبه قس (۳۲۹م)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۳۰۷ز)	ابراهیم بن هاشم (۳)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۵ اصول کافی (دو حدیث)	-	محمد بن یعقوب گلپتی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۳۰۷ز)	ابراهیم بن هاشم (۳)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۶ اصول کافی (چهار حدیث)	-	محمد بن یعقوب گلپتی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۳۰۷ز)	ابراهیم بن هاشم (۳)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۷ اصول کافی (دو حدیث)	-	محمد بن یعقوب گلپتی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۳۰۷ز)	ابراهیم بن هاشم (۳)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	؟	؟	سلیم بن قیس
۸ الفهرست ۲ و حدیث القیبة ۳ شیخ طوسی (۳۳۳م)	ابن ابی جید (۳۰۸) عن محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۳۳م)	محمد بن ابی القاسم ماطیونه (۵)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (۵)	حداد بن عیسی (۲۰۹م) و عثمان بن عیسی (۲۰۳)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹)	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۹ کمال الدین طریق و خصال	شیخ صدوق (م ۳۸۱) عن محمد بن الحسن ابن احمد بن الولید (۳۳۳م)	↔	محمد بن حسن المصنف (م ۲۹۰)	یعقوب بن یزید (۲۹۲) مسند ابراهیم بن هاشم (۵)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹) بعد از آن بود چنانچه شد	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۰ عبود المعجزات حسن بن عبد الوهاب	؟	ابن عیاش الجوهری (۲۰۱م)	ابولباب عبد الله ابن الانباری (۵)	ابوالحسن محمد بن زید الشمری (۵)	محمد بن علی الصیرفی (م ۲۰۹)	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹) عسی شده بود چنانچه شد	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۱ نسخه خطی سلیم نوع ۵	-	-	حسن بن ابی یعقوب دیوزی (مجهول)	؟	؟	عبد الرزاق ابن همام بن همام بن قالق (م ۲۰۹)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م ۲۰۹) الده بود چنانچه شد	؟	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۲ اصول کافی (یک حدیث)	-	محمد بن یعقوب گلپتی (م ۳۲۹)	علی بن ابراهیم بن هاشم (۳۰۷ز)	ابراهیم بن هاشم (۳)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	ابراهیم بن عثمان (ظ ۱۸۳)	؟	؟	سلیم بن قیس
۱۳ رجال کشی (۲) عمر طیب سلیم (م حدود ۳۴۰)	-	محمد بن کسبی (م حدود ۳۴۰)	محمد بن الحسن الیرانی (۵)	الحسن بن علی بن کسبان (۵)	؟	؟	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۲۸م)	سلیم بن قیس

ب. اشکالات اسناد داخلی نسخه‌های خطی (حسن بن دینوری)

با جستجو و جمع‌آوری اسناد داخلی دینوری و حذف مکررات، به یک خلاصه اسناد و جمع‌بندی اسناد نهایی تمامی اسناد داخلی منسوب به دینوری و نسخه‌های مشابه یکدیگر مطابق جدول ذیل می‌رسیم:

خلاصه نهایی اسناد داخلی نسخ دارای سند دینوری						
۱	-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	-	معر	ابان عن سلیم
۲	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق	ایبه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۳	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق ابن همام	ایبه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۴	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	-	ابراهیم بن عمر الیمانی	معر	ابان عن سلیم
۵	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق ابن همام	-	-	ابان عن سلیم
۶	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق ابن همام	ایبه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم
۷	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	عبدالله بن عمر الیمانی	عبدالرزاق ابن همام	ایبه (همام بن نافع)	-	ابان عن سلیم

اسناد جدول بالا، به وضوح اشکالاتی در ترتیب و چینش راویان دارد. اگر بخواهیم اسناد را به نوعی تصحیح کنیم و تمامی احتمالات ممکن را برای اسناد، صحیح در نظر بگیریم، به اسناد زیر خواهیم رسید:

جدول صحیح و احتمالات اسناد داخلی (دینوری)							
	۳۰۰ قمری	۲۲۵ قمری	۲۰۰ قمری	۱۷۵ قمری	۱۵۰ قمری	۱۲۵ قمری	۷۶ قمری
۱	-	احمد بن المنذر (مجهول ؟)	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	-	معر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس
۲	حسن دینوری (مجهول ؟)	-	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع	-	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس
۳	حسن دینوری (مجهول ؟)	-	-	ابراهیم بن عمر الیمانی (؟)	معر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس
۴	حسن دینوری (مجهول ؟)	-	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (؟)	-	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس
۵	حسن دینوری (مجهول ؟)	عبدالله بن عمر الیمانی (؟)	عبدالرزاق ابن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع	-	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸م یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس

این اسناد نیز، مشابه همان اشکالاتی را دارند که در صفحات قبل بیان شد، و در اینجا تکرار نمی‌شود.

۲-۱-۲. اشکالات شکلی اسناد محمد بن صبیح

سند منتهی به محمد بن صبیح نیز دارای اشکالات و ابهامات متعددی است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم؛ اما همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، این اسناد نیز شامل دو دسته اسناد ابتدای نسخه و اسناد داخلی هستند؛ بنابراین برای بررسی بهتر و دقیق‌تر اسناد صبیح، اشکالات این دو دسته اسناد را جداگانه طرح و بررسی می‌نماییم:

الف. اشکالات اسناد ابتدای نسخه‌های خطی (محمد بن صبیح)

جدای از ابهام در انتساب برخی راویان که توضیح آن در بخش قبل گذشت، اشکالات مشابه اسناد دینوری، بر اسناد محمد بن صبیح نیز وارد است:

یکم، عدم هماهنگی اسناد ابتدایی و داخلی:

اولین ابهام اسناد محمد بن صبیح، عدم هماهنگی این اسناد با اسناد داخلی احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم است؛ به این معنی که اسناد داخلی درج شده‌ی احادیث از نوع سند حسن دینوری است؛ اما اسناد ابتدای کتاب که قرار است کل کتاب را پشتیبانی نماید، منسوب به محمد بن صبیح است.

دوم، ارسال طویل:

محمد بن صبیح، فردی ناشناخته است؛ ولی احتمالاً تاریخ حیات وی ۳۳۴ قمری است؛ بنابراین، تا قرن چهارم قمری، راویانی برای ارسال این مدل از سندها وجود ندارد و این اسناد نسخ خطی، شامل ارسال طویل تا شخص محمد بن صبیح می‌باشند.

سوم، افتادگی میان راویان:

در تمامی انواع اسناد منسوب به محمد بن صبیح، افتادگی در ثبت راویان میان اسناد دیده می‌شود؛ یعنی هیچکدام از سه نوع سند محمد بن صبیح موجود در نسخه‌های خطی، اتصال کامل راویان در میان طبقات خود ندارند (به جدول کل اسناد نسخ خطی که در ابتدای مقاله آمده است، توجه شود).

ب. اشکالات اسناد داخلی نسخه‌های خطی (عصمه و المنذر)

در گروه ب از مدل‌های نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، سه نوع مدل وجود دارد که دو مدل آن دارای اسناد داخلی حسن دینوری و یک مدل دیگر، حاوی ۲۲ حدیث و دارای اسناد داخلی عصمه و منذر است.

با جستجو و جمع‌آوری اسناد داخلی ۵ نسخه با اسناد داخلی عصمه و منذر و حذف مکررات، به یک خلاصه اسناد و جمع‌بندی اسناد نهایی می‌رسیم:

خلاصه اسناد داخلی نسخ دارای سند عصمة و منذر						
۱	-	-	-	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۲	-	-	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۳	-	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۴	-	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	-	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۵	-	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	-	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۶	-	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۷	عصمة بن ابی عصمة (? مجهول)	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)
۸	عصمة بن ابی عصمة (? مجهول)	احمد بن المنذر الصنعانی (? مجهول)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	-	ابان بن ابی عیاش (۱۲۸ یا ۱۳۸م)	سلیم بن قیس (۹۰ یا ۷۶م)

این اسناد نیز اشکالاتی همانند همان اشکالاتی که در صفحات قبل بیان شد، دارد که برای عدم تکرار، ذکر نمی‌کنیم و به همان جا ارجاع می‌دهیم.

۲-۲. بررسی رجالی اسناد قدیمی نسخه‌های خطی

اگر از برخی افتادگی‌های طرق اسناد قدیمی نسخه‌های خطی سنددار صرف‌نظر کنیم، خلاصه کل اسناد قدیمی نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به این صورت است:

خلاصه کل اسناد قدیمی نسخ خطی سنددار						
۱	حسن دینوری (؟م)	؟	؟	ابراهیم بن عمر ایمانی (؟)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
۲	حسن دینوری (؟م)	ابراهیم بن عمر ایمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۳	حسن دینوری (؟م)	عبدالله بن عمر ایمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (؟م)	؟	ابان عن سلیم
۴	محمد بن صبیح عن عصمة بن ابی عصمة (؟م)	احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (؟م)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم

همچنین اگر طرق اسناد قدیمی نسخه‌های خطی سنددار را تصحیح کنیم، رجال راویان و اسناد قدیمی نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به این صورت خواهد بود:

نتیجه تصحیح اسناد قدیمی نسخ خطی سنددار						
۳۲۵+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری	۱۲۵+ قمری
-	حسن دینوری (؟م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	ابراهیم بن عمر (؟م) همام بن نافع (؟م)	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم
محمد بن صبیح (؟م)	عصمة بن ابی عصمة (؟م)	احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (؟م)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)	ابان عن سلیم

بررسی وضعیت رجالی راویان این دو طریق اسناد را در دو عنوان می‌توان طرح نمود:

یکم، مجهول و ناشناخته بودن راویان

جدای از این که در تعداد قابل توجه‌ای از نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، اسامی برخی از راویان به اشتباه درج شده است؛ مثلاً نام ابان بن ابی عیاش، به ابان بن ابی العباس یا نام ابراهیم بن عمر، به عبدالله بن عمر تغییر یافته است که این اشتباهات نگارشی، موجب مجهول شدن هویت راویان می‌شود؛ افزون بر این برخی از راویان اسناد تصحیح شده‌ی نسخ خطی نیز، مجهول و ناشناس هستند.

به عنوان نمونه، در طریق اول، حسن دینوری و همام بن نافع، کاملاً مجهول هستند و از برخی دیگر نیز همانند ابراهیم بن عمر یمانی یا معمر بن راشد، اطلاعات قابل اعتنا و قابل توجه‌ای در منابع شیعی امامی نیامده است؛ هر چند که معمر بن راشد در منابع رجالی عامه، شناخته شده و مشهور است (نک: استادی، ۱۳۹۹ ب: ۹۰). در طریق دوم نیز، ابوطالب محمد بن صبیح بن رجاء، ابو عمرو عصمه بن ابی عصمه البخاری و ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی، کاملاً مجهول هستند و از برخی دیگر نیز همانند معمر بن راشد، همان‌طور که ذکر شد، اطلاعات قابل توجه‌ای در دست نیست.

دوم، ابهام در انتساب برخی راویان به سلیم

جدای از راویان ناشناخته (همانند ابراهیم بن عمر یمانی و همام بن نافع)، در انتساب برخی دیگر از راویان مرتبط و منقول از سلیم (همانند معمر بن راشد و ابن همام)، ابهامات جدی وجود دارد؛ به عنوان نمونه، از عبدالرزاق بن همام، چه در آثار موجود از خودش و چه در دیگر آثار حدیثی شیعه و سنی (جدای از کتاب غیبت نعمانی که پنج حدیث سلیم آن، اضافات الحاقی از نسخه‌های کنونی سلیم است)، هیچ سندی منقول از سلیم یافت نشد؛ به عبارت دیگر، به نظر می‌رسد که عبدالرزاق، هیچ حدیثی از سلیم بن قیس نقل نکرده است. فقط یک حدیث از وی، منقول از سلیمان بن قیس وجود دارد که عبارت است از:

۴۸۵۵ - عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ أَبَانَ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ قَيْسٍ، عَنْ عُبَيْسَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ، عَنْ أُمِّ

حَبِيبَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ قَالَ:

«مَنْ صَلَّى فِي يَوْمِ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ رَكْعَةً بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ، وَمَنْ بَنَى مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ أَوْسَعَ مِنْهُ» (الصنعاني، ج ۳: ۷۵).

همچنین به عنوان نمونه دیگر، نتایج گونه‌شناسی و بررسی روایات هفتادگانه معمر بن راشد (جدای از احادیث ظاهراً جعلی سلیم بن قیس در کتاب الغیبه نعمانی که از کتاب کنونی سلیم به آن افزوده شده‌اند؛ نک: ۱۳۹۹: ۴۰۹) در منابع شیعی نشان می‌دهد هیچ حدیثی از معمر بن راشد به نقل از سلیم بن قیس و یا به نقل از ابان بن ابی عیاش، در منابع شیعی یافت نمی‌شود و همچنین، روایات معمر بن راشد از ابان بن ابی عیاش در منابع عامه نیز جز موارد انگشت‌شماری، همگی در حوزه مسائل و موضوعات فقهی می‌باشند (نک: استادی، ۱۴۰۱ الف: سراسرمتن).

۳. بررسی اسناد جدید با نام شیخ طوسی

در گزارش اسناد نسخه‌ها، اشاره شد که همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمر بن راشد» هستند، جز چند نسخه معدود و متأخر که با سند منسوب به شیخ طوسی و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم بن قیس می‌باشند. به عبارت دیگر، جدیدترین سند ایجاد شده برای کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد منسوب به شیخ طوسی (اسناد بدون راویان متصل تا شیخ طوسی و اسناد با واسطه راویان تا شیخ) است که از نسخه خطی شیخ حر عاملی (نک: سلیم، ۱۰۸۷ق: برگ ۱؛ شماره گذاری مدادی نسخه، ۱۶۸) آغاز شده و در برخی نسخه‌های بعدی ادامه یافته است و نسخه‌های چاپی کتاب سلیم نیز از این اسناد استفاده کرده‌اند (به جز نسخه چاپی انصاری که اسناد دیگر را نیز در مقدمه خود آورده است).

اکنون لازم است تا این اسناد جدید با نام شیخ طوسی از نظر شکلی و رجالی مورد بررسی قرار گیرند.

۱-۳. بررسی وضعیت «شکلی، اصالت و انتساب» اسناد شیخ طوسی

با توجه به این که اسناد منسوب به شیخ طوسی، نسخه خطی متقدم ندارد و از نظر شکلی نیز به صورت نونویس در نسخه خطی مادر اضافه شده است و سند واسطه تا شیخ طوسی در استنساخ اول از نسخه مادر نیز به صورت بسیار واضح، نسبت به نسخه خطی مادر خود، اضافی و الحاقی است؛ به نظر می‌رسد که اسناد منسوب به شیخ طوسی، کلاً نونویس و جعلی هستند (نک: استادی، ۱۴۰۰ ب: ۱۵۰-۱۷۷)؛ پس لازم است تا سابقه این اسناد و نیز اصالت اسناد جدید نسخه خطی سلیم به صورت مجزا بررسی شوند.

۱-۳-۱. شناسایی سابقه اسناد تعویضی جدید

چون اسناد منسوب به شیخ طوسی در نسخه مادر (نسخه مرعشی، ش ۱۵۶۱۲)، بدون واسطه تا شیخ طوسی و در نسخه استنساخی شیخ حر عاملی (نسخه حکیم ش ۳۱۶/۶)، با واسطه تا شیخ طوسی آمده‌اند؛ هر کدام این اسناد را به صورت مجزا، سابقه‌سنجی می‌کنیم.

یکم، سابقه اسناد بی‌واسطه شیخ طوسی

اسناد بی‌واسطه شیخ طوسی در اولین نسخه خطی خود، دارای دو طریق به سلیم است. طریق اول، بدون توجه به برخی از افتادگی‌های موجود در آن، در واقع سند طریق طوسی در کتاب الفهرست است (نک: طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۱۴۳) که در نسخه خطی، عنوان «ابان بن ابی عیاش» را نیز به غلط «ابان بن ابی العباس» نوشته است و بعدها این اشتباه توسط کاتب دیگری، به صورت نونویس و با خط مجزا در نسخه خطی تصحیح شده است (نک: سلیم، ۱۰۸۱ ق: برگ ۱). سند نسخه خطی مادر، عبارت است از:

«حدثنا بن أبي جید عن محمد بن الحسن بن احمد بن الوليد و محمد بن أبي القسم الملقب بما جيلويه عن محمد بن علي الصيرفي عن حماد بن عيسى عن «ابان بن ابی العباس» عن سلیم بن قیس الهمالی قال ...» (همان).

طریق دوم اسناد منسوب به شیخ طوسی در نسخه خطی مادر، از «ابوعبدالله الحسین بن عبدالله الغضائری»، این گونه درج شده است:

قال الشيخ ابو جعفر و أخبرنا ابو عبدالله الحسين بن عبدالله الغضائری قال اخبرنا ابو محمد هرون بن موسى بن احمد التلعكبري رحمه الله قال اخبرنا علي بن همام بن سهيل قال اخبرنا عبدالله بن جعفر الحميري عن يعقوب بن يزيد و محمد بن الحسين بن ابي الخطاب و احمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن ابي عمير عن عمر بن اذينة عن ابان بن ابي عياش عن سلیم بن قيس الهلالي قال عمر بن اذينة دعاني ... (همان).
سابقه‌ای از این طریق و سند را در هیچ منبعی نیافتیم. ظاهراً با توجه به ترجمه برخی راویان و طبقات ایشان، این سند ساختگی است.

دوم، سابقه اسناد با واسطه به شیخ طوسی

به نظر می‌سد که سند اتصال تا شیخ طوسی که به نسخه خطی حر عاملی ملحق و اضافه شده؛ در واقع سندی از کتاب المزار ابن مشهدی یا «محمد بن جعفر المشهدی» است که برای سند شیخ طوسی در نسخه خطی جدید کتاب سلیم استفاده شده است. در کتاب المزار کبیر، ابن مشهدی (م ۶۱۰ ق) در دو جا آمده است:

الف- أَخْبَرَنِي الشَّيْخَانِ الْأَجْلَانِ الْعَالِمَانِ الْفَقِيهَانِ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِيُّ بْنُ مُسَافِرِ الْعِبَادِي وَ هَبَةُ اللَّهِ بْنِ نَمَا بْنِ عَلِيِّ بْنِ حُمْدُونَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قِرَاءَةً عَلَيْهِمَا فِي شَهْرِ رَبِيعِ الْأَوَّلِ مِنْ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ وَ خَمْسِمِائَةٍ، قَالَ جَمِيعًا: أَخْبَرَنَا الشَّيْخَانِ الْجَلِيلَانِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ طَحَالِ الْمَقْدَادِي وَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْيَاسُ بْنُ هِشَامِ الْخَائِرِي، قَالَ جَمِيعًا: أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ أَبُو عَلِيٍّ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ الطُّوسِيِّ، عَنْ أَبِيهِ الشَّيْخِ السَّعِيدِ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الطُّوسِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ ... (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ ق: ۵۲۳).

ب- حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْأَجْلُ الْفَقِيهُ الْعَالِمُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِيُّ بْنُ مُسَافِرِ الْعِبَادِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قِرَاءَةً عَلَيْهِ بِدَارِهِ بِالْحَلَّةِ السَّنَةِ الْأَوَّلِ مِنْ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ وَ خَمْسِمِائَةٍ، وَ

حَدَّثَنِي الشَّيْخُ الْعَفِيفُ أَبُو الْبَقَاءِ هَبَةُ اللَّهِ بْنُ نَمَاءِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ حُمْدُونَ رَحِمَهُ اللَّهُ قِرَاءَةً عَلَيْهِ أَيْضاً بِالْحِلَّةِ السَّيْفِيَّةِ، قَالَ جَمِيعاً: حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْأَمِينُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ طَحَّالِ الْمِقْدَادِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ بِمَشْهَدِ مَوْلَانَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي الطَّرِزِ الْكَبِيرِ الَّذِي عِنْدَ رَأْسِ الْإِمَامِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ ذِي الْحِجَّةِ سَنَةِ تِسْعٍ وَثَلَاثِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْأَجَلُّ السَّيِّدُ الْمُفِيدُ أَبُو عَلِيٍّ الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدِ الطُّوسِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بِالْمَشْهَدِ الْمَدْكُورِ فِي الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ تِسْعٍ وَخَمْسِمِائَةٍ... (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۵۶۶).

۳-۱-۲. اصالت سنجی انتساب اسناد جدید بر نسخه‌ها

با توجه به مطالبی که در بخش‌های قبل گذشت، اکنون می‌توان با بررسی انتساب اسناد جدید، نظریه تعویضی و جعلی بودن اسناد منسوب به شیخ طوسی را بر ابتدای اندکی از نسخه‌های خطی متأخر، پشتیبانی یا تضعیف کرد. به همین دلیل، دو مورد از این بررسی‌ها قابل طرح هستند.

یکم، بررسی انتساب سند جدید به شیخ طوسی

برای بررسی اصالت و انتساب سند جدید منسوب به شیخ طوسی لازم است سؤال شود آیا اسناد منسوب به شیخ طوسی بر برخی از نسخه‌های خطی متأخر کتاب‌های سلیم می‌تواند واقعی باشند و آیا شیخ طوسی احادیث کتاب‌های کنونی سلیم را دیده است؟

جدای از اشکالات شکلی اسناد طوسی در نسخه‌های خطی موجود آن، همانند: ۱. خبر واحد بودن اسناد منسوب به طوسی ۲. عدم نسخه‌برداری از نسخه منسوب به طوسی ۳. نبود نسخه خطی قدیمی این اسناد ۴. همسان نبودن این اسناد ۵. دستکاری و مشوش بودن اسناد نسخه‌های خطی کتاب سلیم ۶. ابهام در نسخه مجلسی با اسناد طوسی، یکی از راه‌های تشخیص اصالت اسناد منسوب به شیخ طوسی بر نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بررسی نسبت سلیم به آثار شیخ طوسی است (نک:

استادی، ۱۴۰۰ ب: ۱۷۰ به بعد).

در کل آثار شیخ طوسی پنج حدیث غیر مکرر از سلیم در موضوعات زیر وجود دارد: ۱. خمس و ذی القربی ۲. وصیت اخلاقی (سه حدیث) ۳. ظلم قریش به حضرت امیر (علیه السلام) ۴. اُولَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ ۵. اختلاف در تفسیر قرآن و حدیث (نک: طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۴: ۱۲۶ و ج ۶: ۳۲۸ و ج ۹: ۱۷۶؛ همان، ۱۴۲۳ ق: ۱۳۷، ۱۹۳، ۱۹۴ و ۳۳۴؛ همان، ۱۴۱۴ ق: ۶۲۲؛ همان، ۱۳۴۸ ق: ۱۰۴).

با بررسی این احادیث و نیز طرق شیخ طوسی و نسب آثار او با کتاب کنونی منسوب به سلیم اشکالات متعددی به چشم می‌خورد که برخی از آنها عبارتند از: ۱. اشکالات طرق طوسی ۲. عدم نقل احادیث کتاب سلیم توسط او ۳. عدم تطابق احادیث نسخه خطی کنونی با احادیث طوسی ۴. تضعیف ابان توسط شیخ طوسی ۵. نقل از کلینی به جای نقل از کتاب سلیم ۶. افتادگی راویان و عدم تصحیح طریق ۷. عدم هماهنگی اسناد کتاب سلیم و اسناد احادیث طوسی ۸. عدم نقل اساتید و پیشینیان طوسی از کتاب کنونی سلیم ۹. مذهب تقریبی شیخ طوسی و عدم هماهنگی منش او با مطالب مطاعنی کتاب کنونی سلیم.

بنابراین با توجه به ابهامات جدی موجود در داستان سند منسوب به شیخ طوسی و نیز با توجه به دلایل و قرائن موجود در آثار شیخ طوسی و منابع پیشینیان او که بیان شد، به نظر می‌رسد که اسناد نونویس موجود در یک نسخه خطی کتاب سلیم، سند و طریق شیخ طوسی نیست و برخی افراد دانسته یا نادانسته آن را به صورت جعلی در نسخه‌برداری‌های خود از کتاب منسوب به سلیم آن را از الفهرست (نک: طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۱۴۳) بر نسخه خطی متأخر کتاب سلیم افزوده‌اند.

همچنین با بررسی تمامی آثار شیخ طوسی و طبق قرائن و شواهد مأخوذ از آنها به نظر می‌رسد که شیخ طوسی احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن قیس را در اختیار نداشته است یا به عبارت دیگر اساساً وی کتاب منسوب به سلیم با مشخصات کنونی را ندیده است (نک: استادی، ۱۴۰۰ ب: ۱۵۰-۱۷۷).

دوم، بررسی انتساب سند جدید به ابن شهر آشوب

همان‌طور که پیش‌تر و در گزارش اسناد گذشت، اکنون ما با تک نسخه‌ای خطی (یعنی نسخه خطی حر عاملی) از کتاب منسوب به سلیم روبرو هستیم که چهار طریق واسطه تا شیخ طوسی بر اسناد آن بیان شده است که چهارمی آن اسناد منسوب به ابن شهر آشوب است (نک: سلیم، ۱۰۸۷ق: برگ ۱؛ شماره گذاری مدادی نسخه، ۱۶۸). این نسخه، مادر برخی نسخه‌های بعد است که این اسناد واسطه تا شیخ طوسی، در آنها نیز استنساخ شده‌اند.^۱

پس از بررسی‌های متنوع محتوایی و اسنادی مشخص شد که جدای از خبر واحد بودن اسناد منسوب به ابن شهر آشوب، شواهد و دلایلی همانند عدم نقل احادیث کتاب سلیم و نیز عدم تطابق احادیث نسخه خطی کنونی با احادیث ابن شهر آشوب و همچنین عدم نقل اساتید و پیشینیان ابن شهر آشوب از کتاب‌های کنونی سلیم، نشان می‌دهد که ابن شهر آشوب کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم را در اختیار نداشته است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق: ۸۷، ۲۹۶، ۳۳۶).

از طرف دیگر با توجه به عدم نسخه‌برداری از نسخه منسوب به ابن شهر آشوب و نیز نداشتن نسخه خطی قدیمی و مخدوش بودن نسخه موجود به نسبت نسخه مادر خود و همچنین مشوش و عدم همسانی اسناد منسوب به ابن شهر آشوب در نسخه‌های خطی، به نظر می‌رسد که اسناد نونویس موجود در یک نسخه خطی کتاب سلیم (یعنی مدل الف) سند و طریق ابن شهر آشوب نیست و برخی افراد دانسته یا نادانسته آن را به صورت جعلی در نسخه‌برداری‌های خود از کتاب منسوب به سلیم، آن را بر نسخه خطی متأخر کتاب سلیم افزوده‌اند.

همچنین با بررسی تمامی آثار ابن شهر آشوب و طبق قرائن و شواهد مأخوذ از آنها به نظر می‌رسد که ابن شهر آشوب جدای از اینکه احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم بن

۱. نک: نسخه درویش شیخیه شماره ۴ به تاریخ ۱۱۰۹ق؛ نسخه کتابخانه حسینی زنجان شماره ۴۲/۱ به تاریخ ۱۳۱۷ق؛ نسخه مکتبه حوثی شماره ۲۹۹/۱ به تاریخ ۱۳۵۳ق؛ نسخه کتابخانه امیرالمؤمنین (علیه السلام) شماره ۱۰۴/۲/۳ (شماره قدیم ۳۲۳۰) به تاریخ ۱۳۵۳ق؛ نسخه بحر العلوم شماره ۸۸/۱ به تاریخ ۱۳۵۹ق.

قیس را در اختیار نداشته است، اساساً وی کتاب منسوب به سلیم با مشخصات کنونی را ندیده است (نک: استادی، ۱۴۰۲: سراسرمتن).

۳-۱-۳. برخی شواهد اضطراب و مشوش بودن پیرامون اسناد

دلایل متفرقه دیگری را نیز برای ورود اسناد جدید بر نسخه‌های خطی منسوب به سلیم می‌توان در نظر گرفت که یکی از آنها وجود راوی دوگانه در داستان آغازین انتقال کتاب در این موارد است:

۱. داستان ابتدای کتاب که مربوط به مراحل تایید و انتقال کتاب سلیم از سلیم به ابان و از ابان به معمر بن راشد یا عمر بن اذینه است، در بیشتر نسخه‌های خطی در داستان و روایت آغازین کتاب (که شرح انتقال کتاب و تأیید کتاب محسوب می‌شود) دوراوی ذکر شده است؛ یعنی جدای از معمر بن راشد (متوفی ۱۵۳) در آغاز داستان، عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸) نیز در انتهایش آمده است: «حدثنی أبو طالب محمد بن صبیح بن رجاء بدمشق سنة اربع و ثلاثین و ثلثمائه قال أخبرنی أبو عمرو عصمه بن أبی عصمه البخاری قال حدثنا أبو بکر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعانی بصنعاء شیخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهیم الدبری قال حدثنا أبو بکر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصری قال دعانی أبان بن أبی عیاش قبل موته بنحو شهر فقال ... الامن عصم الله منا اهل البيت قال عمر بن اذینه ثم دفع الی ابان کتب سلیم ابن قیس الیهالی فلم یلبث ابان بعد ذلک الا شهرین حتی مات فهذه نسخة کتاب سلیم بن قیس العامری ثم الیهالی دفعه الی ابان بن ابی عیاش و قرأه ...» (نک: استادی، ۱۳۹۹ پ: سراسرمتن).

این وضعیت در نسخه‌هایی که منسوب به شیخ طوسی هستند و اسناد جدید یافته‌اند، تصحیح شده است؛ یعنی راوی داستان آغازین، یکسان شده است:

قال عمر بن أذینه دعانی أبان بن أبی عیاش قبل موته بنحو شهر فقال لی رأیت البارحة رؤیا أنى خلیق أن أموت سربعا إنى رأیتك الغداة ففرحت بك إنى رأیت الليلة

سلیم بن قیس الهلالی فقال لی یا أبان، إنک میت فی آیامک هذه فاتق الله فی ودیعتی ولا تضیعها، وف لی بما ضمنت من کتمانها ولا تضعها إلا عند رجل من شیعة علی بن أبی طالب صلوات الله علیه له دین وحسب ...

... قال عمر بن أذينة ثم دفع إلى أبان كتاب سلیم بن قیس الهلالی العامری ولم یلبث أبان بعد ذلك إلا شهرا حتی مات فهذه نسخة كتاب سلیم بن قیس العامری الهلالی دفعه إلى أبان بن أبی عیاش وقرأه علی و ذکر أبان أنه قرأه علی بن الحسن علیه السلام فقال صدق سلیم، هذا حدیثنا نعرفه^۱.

۳-۱-۴. دلایل تعویض و افزودن سند جدید به نسخه‌ها

اسناد جدید منسوب به شیخ طوسی برای کتاب سلیم، از حدود دوران علامه مجلسی ظهور کرده است. اکنون این سؤال اساسی قابل طرح است که چرا اسناد جدید منسوب به شیخ طوسی برای کتاب و نسخه‌های خطی سلیم جعل و اسناد قدیمی تعویض شده‌اند؟

جدای از سند نداشتن تعداد زیادی از نسخه‌های خطی، دلایل متعددی را برای پاسخ به این سؤال می‌توان مطرح نمود که برخی از آنها عبارتند از:

یکم، مشکلات شکلی اسناد قدیمی

از نظر شکلی، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، اسناد حسن دینوری و محمد بن صبیح مشکلات متعددی دارند. جدای از «افتادگی اسناد» و «ابهام در انتساب برخی روایان به سلیم»، برخی از مشکلات شکلی اسناد قدیمی، که در ذیل می‌آید، می‌توانند نقش مؤثرتری در تصمیم به تعویض سند نسخه‌ها ایفا کنند؛ همانند موارد ذیل:

۱. برای اطلاع بیشتر نک: نسخه ۱ کتابخانه حکیم (شیخ حر عاملی) به تاریخ ۱۰۸۷ قمری، و نسخه‌های مشابه بعد از آن؛ همانند نسخه درویش شیخیه ش ۴ به تاریخ ۱۱۰۹ ق؛ نسخه کتابخانه حسینی زنجان ش ۴۳/۱ به تاریخ ۱۳۱۷ ق؛ نسخه مکتبه خوئی ش ۲۹۹/۱ به تاریخ ۱۳۵۳ ق؛ نسخه کتابخانه امیرالمؤمنین (علیه السلام) ش ۱۰۴/۲/۳ (شماره قدیم ۳۲۳۰) به تاریخ ۱۳۵۳ ق؛ نسخه بحرالعلوم ش ۸۸/۱ به تاریخ ۱۳۵۹ ق.

الف. عدم هماهنگی اسناد ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی

ناهمخوانی اسناد اصلی و پشتیبانی کننده نسخه با اسناد داخلی احادیث نکته‌ای مهم است. پیش‌تر، بیان شد که به نظر می‌رسد اساس اسناد احادیث سلیم در کتاب‌های منسوب به سلیم، همان اسناد منسوب به حسن دینوری است که در ابتدای احادیث آمده است. به احتمال قوی، اسناد ابتدایی کتاب یا فقط سند روایت آغازین (شرح ماجرای انتقال کتاب) افزوده شده به نسخه‌های خطی است و یا سندی است که به دلایلی به‌طور سهوی یا عمدی به آغاز نسخه‌های خطی سرایت پیدا نموده است.

ب. ارسال صغیر و طویل ابتدای اسناد

برخی، تمام روایات مرسل با هر راوی ای را، چه صحابی باشد چه غیر صحابی و چه یک نفر محذوف باشد چه چند نفر، حجت و معتبر می‌دانند (نک: مامقانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۵۶)؛ اگر از این گروه اندک، صرف‌نظر کنیم، جمع کثیری از علمای شیعه قائل به عدم اعتبار روایات مرسل هستند. فقیهانی چون محقق حلی، علامه حلی، شهید اول، شهید ثانی از مدافعان این نظریه هستند (همان). آن‌ها روایات مرسل را به‌طور مطلق نمی‌پذیرند و آن را باعث ضعف سند می‌دانند (نک: ربانی، ۱۳۸۹: ۶۸).

مشهور علمای شیعه که قائل به عدم اعتبار کلیه مراسیل هستند، عدم یقین به وثاقت راوی محذوف و همچنین استفاده از راویان ضعیف و مجهول در نقل حدیث از سوی برخی از مشایخ و امکان اشتباه در تشخیص ثقه توسط آنان و همچنین گوناگونی در ملاک‌های تشخیص وثاقت را دلیل بر عدم اعتبار روایات مرسل دانسته‌اند (برای اطلاع بیشتر نک: مامقانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۵۸-۲۶۰؛ نیز: غوری، ۱۴۲۸ ق: ۶۹۴). هر چند که برخی از علما با اصل قرار دادن عدم اعتبار مراسیل، مواردی را استثنا کرده‌اند.

بنابراین، با توجه به این که اسناد نسخه‌های خطی سلیم (سند حسن دینوری و سند محمد بن صبیح) هم افتادگی صغیر دارند و هم ارسال طویل، می‌توان گفت در دوران مجلسی، احتمالاً علمای اخباری، درصدد تصحیح این مشکل برآمده‌اند و یکی از بهترین راه‌های

تصحیح، جایگزین کردن اسناد طرق دیگر احادیث، برای احادیث مشکل دار بوده است.

ج. جابجایی راویان و نیز اشتباه درج در برخی نسخه‌ها

پیش‌تر در این باره مطالبی عنوان شد؛ اما قابل توجه‌ترین اشکال و ابهام اغلب اسناد سلیم، چه اسناد موجود در نسخه‌های خطی منسوب به سلیم و چه در برخی از اسناد موجود در کتب حدیثی دیگر، جایگاه ابراهیم عمر یمانی است.

در اسناد مختلف، گاهی این شخص بدون واسطه، گاهی با یک واسطه و گاهی با دو یا سه واسطه از سلیم حدیث نقل کرده است.

جدای از مسئله تضعیف و توثیق وی، برخی ابواسحاق ابراهیم بن عمر یمانی صنعانی را، از محدثان بزرگ شیعه (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۰) و از اصحاب امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام دانسته‌اند (نک: طوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۳۱؛ برقی، ۱۳۸۳: ۴۷) که از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام روایت نقل کرده است (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۰).

اگر در تاریخ محدثان، ابراهیم عمر یمانی، دو نفر نباشند، اسناد سلیم، درباره ابراهیم عمر به مشکل بر خواهد خورد، یعنی اسناد سلیم، درباره ابراهیم عمر، دچار جابجایی و همچنین دچار افتادگی شده است.

د. مجهول و ضعیف بودن برخی راویان اسناد قبلی.

در اسناد منسوب به حسن دینوری، حداقل خود حسن دینوری و همام بن نافع، کاملاً مجهول هستند و از برخی دیگر نیز همانند ابراهیم بن عمر یمانی یا معمر بن راشد، اطلاعات قابل اعتنا و قابل توجه‌ای نداریم.

در اسناد ابوطالب محمد بن صبیح بن رجاء نیز، خود محمد بن صبیح و ابو عمرو عصمه بن ابی عصمه البخاری و ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی، کاملاً مجهول هستند و از برخی دیگر نیز همانند معمر بن راشد که پیش‌تر بیان شد، اطلاعات قابل توجه‌ای نداریم.

دوم، مذهب راویان اسناد قدیمی

به نظر می‌رسد که تمامی راویان اسناد محمد بن صبیح، از عامه هستند؛ یعنی «محمد بن صبیح، عصمه بن ابی عصمه، احمد بن المنذر و...»؛ یا حداقل چند راوی ابتدایی اسناد محمد بن صبیح و اسناد حسن دینوری، یعنی «ابان بن ابی عیاش، معمر بن راشد همام بن نافع، ابوبکر عبدالرزاق بن همام» از عامه یا مشکوک به سنی مذهب بودن هستند (به عنوان نمونه نک: نسائی، ۱۴۰۶ق: ۴۷؛ دارقطنی، ۱۴۰۳ق: ۲۸۵؛ جوزجانی: ۱۰۲؛ ابن حجر، ۱۳۲۶ق، ج ۱: ۹۸).

بنابراین نقل کتاب سلیم، که مملو از مطالب مخالف عامه است و شامل مطاعنی از خلفا نیز می‌باشد (نک: سلیم، ۱۴۱۵ق، ج ۲: فهرست)، از این راویان سنی، ناصحیح یا حداقل بسیار بعید به نظر می‌رسد؛ زیرا غالباً اهل سنت، همه صحابه و خصوصاً خلفا را افرادی عادل و پاک و عاری از انحراف می‌دانند و معتقدند صحابه مجتهد بوده‌اند و در هر کاری که انجام داده‌اند، به اجتهادشان عمل کرده‌اند؛ بنابراین، سب و لعن و بدگویی از ایشان و ذکر مطاعن شان را حرام می‌شمارند و موجب شرک یا کفر گوینده می‌دانند.

در تاریخ حدیث، برخی از موارد مقابله با کسانی که مطاعنی از خلفا نگاشته یا نقل نموده‌اند وجود دارد که گویای شیوه معمول مذهب اهل تسنن در این باره می‌باشد؛ به عنوان نمونه احمد بن حنبل در کتاب العلل می‌گوید: ابی عوانه پنج کتاب در معایب و بلائی‌ای اصحاب رسول خدا ﷺ نوشته بود. سلّام بن ابی مطیع نزد او آمد و گفت: ای ابی عوانه آن کتاب را به من بده. ابی عوانه کتاب را به او داد و سلّام آن را گرفت و سوزاند (ابن حنبل، ۱۴۰۸ق، ج ۱: ۶۰).

در میزان الاعتدال در شرح حال ابراهیم بن حکم بن زهیر کوفی نیز آمده است که ابو حاتم گوید: او روایاتی را در معایب معاویه نقل کرده است که ما آن‌ها را پاره کردیم (الذهبی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۲۷).

در شرح حال حسین بن حسن اشقر ذکر کرده‌اند که احمد بن حنبل از او حدیث نقل

می‌کرد و می‌گفت به نظر من او درگنو نبوده است. به احمد گفتند: اشقر احادیثی را علیه ابوبکر و عمر روایت می‌کند و بابی در ذکر معایب آن‌ها نگاشته است. احمد بن حنبل گفت: حال که چنین است پس او شایستگی ندارد که از او نقل حدیث شود (ابن حجر، ۱۳۲۶ق، ج ۲: ۲۹۱).

همچنین، این ابهام در مذهب راویان را مسئله دیگری نیز پشتیبانی می‌کند که چرا احادیث نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم در آثار و منابع اهل تسنن وجود ندارد؟

جز چند حدیث موجود در کتاب شواهد التنزیل حاکم حسکانی (متوفی ۴۹۰) که مشکوک به شیعه بودن و تقیه است (به عنوان نمونه نک: الذهبی، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۲۵۸)؛ حدیثی از سلیم بن قیس در منابع اهل تسنن وجود ندارد؛ در صورتی که حداقل سه راوی ابتدایی اسناد نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، سنی مذهب هستند.

سوم، نبود حدیثی از سلیم به نقل از معمر در منابع شیعی

در کل منابع موجود شیعه تا قرن هشتم که مورد بررسی و جستجو قرار گرفت، از شخص «معمر بن راشد» یعنی «تنها راوی دوم» در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، فقط حدود ۷۵ روایت غیرتکراری از حدود ۱۹ نفر راوی وجود دارد.

با توجه به اینکه احادیث «معمر بن راشد از ابان از سلیم» در کتاب الغیبه نعمانی (م ۳۶۰ق) جعلی و نونویس هستند و احتمالاً پس از قرن پنجم به کتاب الغیبه نعمانی افزوده شده‌اند (نک: استادی، ۱۳۹۹ الف: ۴۰۹)؛ تعداد روایات غیرتکراری معمر بن راشد، در کل منابع شیعه تا قرن هشتم، حدود ۷۰ روایت از حدود ۱۸ نفر راوی است.

جدای از احادیث جعلی سلیم بن قیس در کتاب الغیبه نعمانی که از کتاب کنونی سلیم به آن افزوده شده‌اند،^۱ هیچ حدیثی از معمر بن راشد به نقل از سلیم بن قیس در منابع

۱. بر فرض که پنج حدیث سلیم از معمر بن راشد در کتاب الغیبه، جزو اضافات نسخه خطی این کتاب نباشد، چون خود کتاب الغیبه نعمانی تا قرن دهم در دسترس علمای ایران نبوده است، علمای ایران این اسناد معمر در کتاب الغیبه را ندیده‌اند، تا ابهامی نسبت به وجود سند معمر در نسخه‌های خطی سلیم نداشته باشند و سند معمر بن راشد را تعویض ننمایند.

شیعی (و حتی سنی) وجود ندارد (نک: استادی، ۱۴۰۱ ب: سراسرمتن).

همچنین، هیچ حدیثی از معمر بن راشد به نقل از ابان بن ابی عیاش در منابع شیعی، نیامده است. (روایات سلیم و ابان در منابع شیعه، همه به نقل از عمر بن اذینه هستند که البته ارتباطی با کتاب کنونی سلیم ندارند (نک: استادی، ۱۳۹۹ الف: جدول کل اسناد سلیم) و روایات معمر بن راشد از ابان بن ابی عیاش در منابع عامه نیز، جز موارد انگشت‌شمار، همگی در حوزه مسائل و موضوعات فقهی هستند (نک: استادی، ۱۳۹۹ ب: ۹۶).

چهارم، عدم هماهنگی اسناد نسخه‌ها با اسناد احادیث منابع متقدم

اگر اسناد منتهی به سلیم بن قیس را در کل منابع حدیثی و غیره، جمع‌آوری و تکراری‌ها را، حذف کنیم؛ حدود ۵۹ طریق به سلیم منتهی خواهد شد.^۱ از این ۵۹ طریق، ۷ طریق^۲ مربوط به نسخ خطی است (که اکنون درصدد بررسی آنها هستیم)؛ بنابراین جدای از آنها، ۵۲ طریق غیر تکراری منتهی به سلیم بن قیس، در کل روایات و احادیث شیعه و سنی وجود دارد. از این ۵۲ طریق، ۴۸ طریق غیر تکراری به سلیم بن قیس در منابع کاملاً شیعی و ۴ طریق نیز از کتاب حاکم حسانکی، مشکوک به شیعی وجود دارند (به عبارتی، تمامی احادیث منسوب به سلیم، در منابع شیعی درج شده‌اند).

جز سه طریق موجود در کتاب الغیبه نعمانی (که ۵ حدیث را پشتیبانی می‌کنند و اصالت منتهی در الغیبه ندارند و از اضافات الحاقی به الغیبه هستند) و سه طریق از چهار طریق تحریف و تصحیف شده در طبقه «ابان بن ابی عیاش و سلیم»^۳، ۴۶ طریق باقی می‌ماند.

از این ۴۶ طریق، ۸ طریق مربوط به کتاب‌های تأویل آیات، شواهد التنزیل و تفسیر فرات می‌باشند و اسناد مرسل و مجهول خاص دارند که نتوانستیم تکلیف راویان ابتدایی و

۱. قابل توجه است که تعداد زیادی از این طرق، در واقع بازهم تکراری هستند؛ یعنی اگر افتادگی‌های آنها ترمیم شود، در واقع مشابه طرق دیگر سلیم می‌شوند؛ ولی به خاطر توجه بیشتر به افتادگی‌های طرق سلیم، به قصد طرق افتاده را نیز جداگانه ذکر و شمارش کردیم تا محققان بتوانند نکات مهمی را دریابند.
 ۲. پنج طریق اسناد حسن دینوری و محمد بن صبیح است و دو طریق اسناد منسوب به شیخ طوسی.
 ۳. که با عناوین «ابان بن تغلب»، «ابان بن خلف»؛ و نیز علی بن جعفر الحضرمی از سلیم شامی هستند.

طبقه‌بندی تطبیقی آنها را در بررسی جدول کل اسناد سلیم مشخص کنیم.

اما از ۳۸ طریق شیعی دیگر تعیین تکلیف شده، ۲۸ طریق، تصریح در واسطه «عمر بن اذینه» به عنوان راوی اول و واحد از ابان بن ابی عیاش از سلیم دارند و ۱۰ طریق نیز، طبق قرائن و شواهد راویان دیگر و طبقه اسناد، با افتادگی با نام «عمر بن اذینه» همراه هستند.

بنابراین، جدای از سه طریق کتاب الغیبه نعمانی و سه طریق محرف که جمعاً شش طریق می‌باشند و صرف‌نظر از سه کتابی که در بالا ذکر شد، ۳۸ طریق در روایات شیعی از ۴۴ طریق شیعی مشخص، به واسطه عمر بن اذینه از سلیم نقل حدیث کرده‌اند؛ به عبارت دیگر اگر از آن شش طریق مشکل‌دار (طریق نعمانی و سه طریق تصحیف شده) صرف‌نظر کنیم، همه احادیث شیعی که تکلیف اسنادشان در منابع شیعی تقریباً مشخص است، از طریق عمر بن اذینه نقل حدیث سلیم کرده‌اند، نه از طریق معمر بن راشد.

این بدان معناست، که طرق نسخه‌های خطی سلیم (سند حسن دینوری و سند محمد بن صبیح) با تمام یا حداقل با غالب طرق احادیث منابع شیعی هماهنگی ندارند. یعنی، اسناد منتهی به سلیم بن قیس، در کتب و منابع حدیثی، تاریخی یا کلامی شیعه، از شخص عمر بن اذینه می‌گذرند و راوی ابان از سلیم در این آثار، عمر بن اذینه هستند که با اسناد نسخ خطی متفاوت‌اند.

۲-۳- بررسی رجالی و اشکالات اسناد جدید منسوب به شیخ طوسی

جدای از وضعیت اصالت و انتساب اسناد منسوب به شیخ طوسی، حتی اگر این اسناد را اصیل بدانیم، لازم است تا این اسناد از نظر رجالی، مورد بررسی قرار گیرند. به همین منظور، طرق منسوب به شیخ طوسی را از جهت شکلی و نیز رجالی، مورد بحث قرار می‌دهیم.

۱-۲-۳. اشکالات شکلی طرق منسوب به شیخ طوسی

برخی از ابهامات و اشکالات دو طریق منسوب به شیخ طوسی به صورت مجزا، عبارتند از:

الف. اشکالات شکلی سند ابن ابی جید

یکم، افتادگی راویان

جدای از این که فاصله زمانی میان برخی راویان این سند، همانند ابن ابی جید و محمد بن الحسن بن احمد بن ولید (م ۳۴۳ق) زیاد است؛ روشن است که میان طبقه حماد بن عیسی (م ۲۰۹ق) با ابان بن ابی عیاش (م ۱۲۸ یا ۱۳۸ق) افتادگی راویان وجود دارد که با تطبیق دیگر اسناد آثار شیخ صدوق، مشخص گشت این افتادگی، متعلق به ابراهیم بن عمر یمانی و عمر بن اذینه هستند (جدول اسناد شیخ طوسی در صفحات بعد را ملاحظه بفرمایید).

دوم، تحریفات لفظی

سند ابن ابی جید، نام محمد بن الحسن بن احمد بن ولید (م ۳۴۳ق) با «و» به نام محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟) عطف شده است؛ در حالی که با توجه به دیگر اسناد آثار شیخ طوسی، این عطف راویان، اشتباه است و باید این دو نام با «عن» از یکدیگر تفکیک و در دو طبقه ذکر می‌شدند.

همچنین، همان گونه که پیشتر اشاره شد، در نسخه خطی اصلی و مادر این سند منسوب به شیخ طوسی، عنوان «ابان بن ابی عباس» آمده که این تصحیف عنوان «ابی عیاش» است.

ب. اشکالات شکلی سند ابوعبدالله غضائری

یکم، نبود سابقه

سند منسوب به شیخ طوسی با طریق ابوعبدالله غضائری، همان‌طور که قبلاً اشاره شد، سابقه‌ای در هیچ یک از منابع حدیثی و رجالی موجود ندارد و می‌توان گفت که یا طریقی ساختگی است و یا این که طریقی متفرد است که به دست ما نرسیده است. بعید نیست که این سند از ترکیب اسنادی همانند دو سند زیر، ایجاد شده باشد:

- أَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْغَضَائِرِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ هَارُونَ بْنُ مُوسَى التَّلْعُكَبْرِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامِ بْنِ سُهَيْلٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الْجَمِيرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى الْأَشْعَرِيُّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ، عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ... (طوسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۶۴۳).

- جَمَاعَةٌ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عَمِيرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ أَبَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ ... (طوسی، ۱۴۲۳ق: ۱۳۷).

دوم، افتادگی راویان

جدای از این که فاصله زمانی میان محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷ق) با عمر بن اذینه (زنده ۱۳۸ق) زیاد است؛ به نظر می‌رسد که میان طبقه احمد بن محمد بن عیسی (زنده ۲۸۰ق) با محمد بن ابی عمیر نیز، افتادگی راویان در این سند وجود دارد؛ مگر اینکه عمر بن اذینه، همان شخصیت مشهور روایی شیعه نباشد.

کتاب	۴۰۰+ قمری	۳۷۵+ قمری	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۲۲۵+ قمری	۲۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری	۱۲۵+ قمری	۱۰۰+ قمری
۱) حدیث ابی القری (تهذیب ۱)	؟	؟	؟	؟	علی بن الحسن بن قسطل (۲۳۳)	محمد بن اسماعیل الزعفرانی (۵)	؟	حداد بن عیسی (۱۰۹م)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۲) حدیث وصیت (تهذیب ۳)	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	ابراهیم بن عمر البیاضی (۶م)	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۳) حدیث اخراقی (تهذیب ۴)	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	حداد بن عیسی (۱۰۹م)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۴) القیبه (۶) حدیث صحیح بخاری و حدیث صحیح مسلم	احمد بن حنبل (۲۴۲م)	؟	ابن ابی الزبیر القرظی (۳۱۸م)	؟	قتال (۲۳۳)	محمد بن عبدالله بن زبارة (۵)	؟	؟	؟	؟	؟	سلیم بن قیس
۵) حدیث اخراقی (امالی)	جماعة	ابن الفضل شیبانی (۲۸۷م)	عبد الرزاق بن سلیمان بن غالب الزوری (۲۸۳)	؟	؟	الفضل بن شیبان بن قیس بن زبارة الاصبغی (۱۵۲م)	؟	حداد بن عیسی الترقی (۲۰۹م)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۶) حدیث اخراقی (قال عریق القهوس ۱)	؟	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (۲۴۲م)	محمد بن ابی القاسم ماجیویه (۵)	؟	محمد بن علی المصیری (۵)	؟	حداد بن عیسی (۱۰۹م) و عثمان بن عیسی (۲۰۲)	؟	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۷) حدیث القیبه (۳) حدیث القیبه (۳) حدیث القیبه (۳)	؟	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (۲۴۲م)	محمد بن ابی القاسم ماجیویه (۵)	؟	محمد بن علی المصیری (۵)	؟	حداد بن عیسی (۱۰۹م) و عثمان بن عیسی (۲۰۲)	؟	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۸) حدیث وصیت (القیبه ۶)	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	؟	سلیم بن قیس
۹) نسخ خطی سلیم نوع ۱ که سند ۱ (نسب به طبری)	ابن ابی حنبل (۲۴۲م)	؟	احمد بن الحسن بن احمد بن الولید (۲۴۲م) و احمد بن یحیی (۲۴۲م)	؟	؟	محمد بن علی المصیری (۵)	؟	حداد بن عیسی (۱۰۹م)	؟	؟	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۰) نسخ خطی سلیم نوع ۲ که سند ۲ (نسب به طبری)	ابو عبدالله بن ابی عمیر (۲۱۱م)	ابو محمد هارون بن ابی عمیر (۲۸۵م)	محمد بن علی بن همام بن سهیل (۲۳۲م)	محمد بن ابی القاسم (۲۳۰)	احمد بن عیسی (۱۳۱ و ۱۳۲) و محمد بن عیسی (۱۳۲) و محمد بن عیسی (۱۳۲)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۱) القیبه (۱) (جران معاویه)	جماعة	ابن الفضل شیبانی (۲۸۷م)	عبد الله بن محمد مطلب ابی شیبانی (م)	؟	؟	محمد بن الحسن (۲۶۲م)	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	؟	؟	؟	سلیم بن قیس
۱۲) القیبه (۲) (جران معاویه)	جماعة	جماعة	محمد بن یحیی (۲۳۹م)	محمد بن یحیی (۵)	عیسی (۱۷۰ز)	؟	؟	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷م)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس
۱۳) رجال کشی (۱) کبر تالیف سلیم	شیخ طوسی (۲۶۰م)	؟	محمد بن عمر بن کثی (م حدود ۳۲۰)	محمد بن الحسن البرقی (۵)	؟	الحسن بن علی بن کثیمان (۵)	؟	اسحاق بن ابراهیم بن عمر البیاضی (۵)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	؟
۱۴) رجال کشی (۲) کبر تالیف سلیم	شیخ طوسی (۲۶۰م)	؟	محمد بن عمر بن کثی (م حدود ۳۲۰)	محمد بن الحسن البرقی (۵)	؟	الحسن بن علی بن کثیمان (۵)	؟	اسحاق بن ابراهیم بن عمر البیاضی (۵)	؟	عمر بن اذینه (۱۳۸ز)	ایان بن ابی عیاش (۱۳۸ و ۱۲۸م)	سلیم بن قیس

۲-۲-۳. وضعیت رجالی اسناد طریق منسوب به شیخ طوسی

اگر طرق اسناد منسوب به شیخ طوسی را با توجه به دیگر اسناد موجود در آثار شیخ طوسی تصحیح کنیم؛ رجال راویان و اسناد نسخ خطی کتاب‌های سلیم منسوب به شیخ طوسی، به این صورت خواهد بود:

150+ قمری	175+ قمری	200+ قمری	250+ قمری	275+ قمری	300+ قمری	325+ قمری	375+ قمری	400+ قمری	نسخه‌خطی سلیم نوع الف سند 1 (منسوب به طوسی)
ابان عن سلیم	عمر بن اذینه (138ز)	ابراهیم بن عمر الیمانی (م؟)	حماد بن عیسی (209م)	محمد بن علی الصیرفی (؟)	؟	محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟)	؟	ابن ابی جید (408ز)	نسخه‌خطی سلیم نوع الف سند 2 (منسوب به طوسی)
ابان عن سلیم	عمر بن اذینه (138ز)	؟	محمد بن ابی عمیر (217م)	؟	أحمد بن محمد بن عیسی (280ز) و یعقوب بن یزید (ط 279) محمد بن الحد سین بن ابی الخطاب (م 262) و...	عبدالله بن جعفر الحمیری (270ز)	علی بن همام بن سهیل (336م)	أبو محمد هارون بن موسی التلعکبری (385م)	ابو عبدالله بن عیبدالله الغضائری (411م)

یکم، وضعیت رجالی راویان اسناد طریق (ابن ابی جنید)

جدای از وضعیت مجهول ابراهیم بن عمر یمانی، برخی از راویان طریق ابن ابی جنید نیز یا توثیق رجالی ندارند و یا در ذم آنها اقوال مختلفی وجود دارد؛ به عنوان نمونه می‌توان از محمد صیرفی که حلقه اصلی و واسط طریق است، نام برد.

ابوسمینه محمد بن علی بن ابراهیم بن موسی الصیرفی، مشهور به دروغ‌گویی بوده است و رجالیون درباره وی سخنان تنیدی ابراز کرده‌اند. نجاشی در رجال می‌گوید: «ضعیف جداً، فاسد الاعتقاد، لایعتمد فی شیء، قد اشتهر بالكذب... ثم اشتهر بالغلو». ابن داوود و کشی هم، ابوسمینه را در نقل روایت، خیلی ضعیف و از نظر اعتقادی، فاسد می‌شمارند که در هیچ چیزی نمی‌توان به وی اعتماد کرد؛ ضمن این که وی را در غلو گویی و دروغ‌پردازی نیز مشهور می‌دانند. ابن غضائری می‌نویسد: ابا سمینه اهل کوفه، دروغ‌گو و غالی است. وارد قم شد و نام و نشانی پیدا کرد. آنگاه، احمد بن محمد بن عیسی او را از قم اخراج کرد. او مشهور به ارتفاع در مذهب بود. به او اعتنا نمی‌شود و

احادیثش نوشته نمی‌شود. شیخ طوسی در ترجمه‌ی وی می‌نویسد: روایات ابا سمینه برای ما نقل شده است به استثنای روایاتی که مشتمل بر غلو، تخیط و تدلیس باشد و یا آن که فقط ابا سمینه ناقل آنها باشد و از طریق دیگری نقل نشده باشد (نک: استادی، ۱۳۹۹ ب: ۳۴۹).

هر چند که شیخ صدوق نیز با وجود تصریح به ضعف ابوسمینه از او روایت کرده است و توجیهش این است که ایشان با وجود تصریح به عدم اعتماد، استثنا کرده و گفته است در مواردی که تخیط، غلو، تدلیس، ما ینفرد به و این جور چیزها نباشد من روایت می‌کنم (نک: طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۴۱۲ و ۶۲۵).

رجالیون متأخر نیز، نظر متقدمین را برگزیده‌اند؛ علامه مامقانی، اشتها را به دروغ‌گویی او را نقل می‌کند (نک: مامقانی، ۱۳۸۵: ۲۶۸) و آیت‌الله خویی در معجم الرجال، او را غالی، فاسد الاعتقاد و ضعیف می‌داند (خوئی، ج ۱۷: ۳۱۹ و ۳۹۷).

دوم، وضعیت رجالی راویان اسناد طریق (حسین غضایری)

ظاهراً کسی که سند طریق غضایری را ساخته، کوشیده است تا راویان مشکل‌دار را حتی الامکان در سلسه سند نیاورد؛ ولی جدای از مسئله توثیق رجالی راویان این اسناد، حداقل دو ابهام پیرامون این طریق قابل توجه است.

نخست اینکه ابن غضایری در کتاب ضعفای خود پیرامون کتاب سلیم نوشته است: «و کان أصحابنا یقولون: إن سلیماناً لایعرف، ولا ذکر فی خبر... و الکتاب موضوع، لامریة فیه، و علی ذلک علامات فیه تدل علی ما ذکرناه» (ابن الغضائری، ۱۴۲۲ ق: ۶۳). وی همچنین پیرامون ابان بن ابی عیاش نوشته است: «و ینسب أصحابنا وضع کتاب سلیم بن قیس إلیه» (همان: ۳۶).

بنابراین، پدر ابن غضایری یعنی أبو عبدالله، الحسین بن عبیدالله ابراهیم الغضائری که استاد اصلی و اصحاب ابن غضایری بوده است (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸۳: ۱ و ۲۱۹ و ۲۵۸

۲۵۹-، بسیار بعید است که راوی کتاب سلیم باشد و نام او در سلسله سند نسخه‌های خطی این کتاب بیاید.

دوم و از جهاتی ترجمه برخی از راویان همانند عمر بن اذینه، محل ابهام است؛ زیرا درست است که از عمر بن اذینه روایات بسیاری در منابع شیعی نقل شده و نام او در سلسله اسناد ۴۸۲ حدیث مکرر، آمده است (نک: خویی، ج ۱۳، ص ۲۰)؛ اما این عنوان، جزو اسامی مشترک رجالی است.

با جستجو در کتاب‌ها و منابع حدیثی و روایی، پیداست که اسامی مختلفی برای «ابن اذینه» مخصوصاً در منابع حدیثی و رجالی آمده است، همانند: «عمر بن اذینه» و «عمر بن محمد بن عبدالرحمان بصری» یا «عمر بن یزید بن عبدالرحمن بن اذینه» (به عنوان نمونه نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۸۳)؛ بنابراین ممکن است که اختصار در نسب رخ داده باشد؛ یعنی حداقل، یکی از این راویان، نوه عمر بن اذینه و به نوعی دارای عنوانی مشترک باشند که این احتمال، تا حدودی موافق با اسناد «طبقات الکبری، الانساب، معرفة الثقات و تهذیب الکمال» است (نک: فکوری، ۱۳۹۷: ۲۸).

برقی و کشی در رجال خود و شیخ طوسی در اختیار معرفة الرجال (نک: طوسی، ۱۳۴۸: ۳۳۵) از محدث دیگری به نام «محمد بن عمر بن اذینه» نیز یاد کرده‌اند که در دیگر منابع رجالی شیعی پس از طوسی نیز، یادکرد طوسی را با همان مطالب وی، تکرار نموده‌اند (نک: طوسی، ۳۳۴: ۱۳۴۸)؛ عمر بن اذینه مَا رُوِيَ فِي عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ وَ سَبَبُ خُرُوجِهِ إِلَى الْمَوْضِعِ الَّذِي مَاتَ فِيهِ). طوسی می‌گوید که وی کوفی بوده و از دست حکومت مهدی عباسی (م ۱۶۹ق) گریخته و در منطقه یمن درگذشته و لذا روایات زیادی از او نقل نشده است. البته برقی، پیش از طوسی، این شخص را مدنی دانسته است (نک: برقی، ۱۳۴۲: ۲۱).

از مجموع این سخنان و اطلاعات، ظاهراً چنین برمی‌آید که این دو «ابن اذینه»، یکی نبوده‌اند، زیرا عمر بن اذینه، بصری بود (طوسی، ۱۳۴۸: ۳۰۴) و روایات بسیاری نیز از او نقل شده است؛ ولی روایات انگشت‌شماری از محمد بن عمر بن اذینه دیگر، موجود

است (استادی ۱۴۰۱ پ: ۳۳). به عبارت دیگر، ممکن است که این ابن اذینه، محمد، فرزند عمر بن اذینه بوده باشد و روایت طوسی نیز که می‌گوید محمد به دلیل شهرت پدرش، عَلَبَ عَلَيْهِ اسْمُ أَبِيهِ، به ابن اذینه مشهور شده است (نک: طوسی، ۱۳۴۸: ۳۳۵)، این احتمال را تقویت می‌کند.

نتیجه این که این عمر بن اذینه در اسناد منسوب به شیخ طوسی که می‌تواند با روایات کتاب سلیم بن قیس مرتبط باشد (استادی ۱۴۰۱ پ: ۳۳-۱۸۴)، مجهول است؛ مگر که پژوهش مستقلی اثبات کند این عمر بن اذینه، همان عمر بن اذینه بصری مشهور است.

۴. وضعیت رجالی ابان و سلیم

روایات و احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم با توجه به اسناد مختلف موجود در نسخه‌های خطی آن، خبرهای واحد از ابان بن ابی‌عیاش و سلیم بن قیس هستند؛ بنابراین لازم است وضعیت رجالی این نام نیز، اجمالاً مورد توجه قرار گیرد.

۴-۱. بررسی رجالی ابان بن ابی‌عیاش

رجال شناسان، اعم از شیعی و سنی و متقدم و متأخر، ابن ابی‌عیاش را توثیق نکرده‌اند (نک: طوسی، ۱۴۱۵ ق: ۱۰۶؛ حلی، رجال، ۱۴۱۱ ق: ۹۹). البته دو تن از رجال شناسان شیعی، یعنی میرزا حسین نوری و مامقانی کوشیده‌اند او را «موثق» نشان دهند (نوری، ۱۳۸۲ ق، ج ۳: ۳۲؛ مامقانی، ۱۳۴۹ ق، ج ۱: ۳). میرزا حسین نوری بر این نظر است که ابان، به دلیل شیعی بودن از سوی مخالفین تضعیف و از متروکین شمرده شده است؛ البته این سخن، جدای از شیعی نبودن ابان، با ضعیف شمردن ابان در کتب رجالی شیعه، ناسازگار است. مهم‌تر این که صدها روایت از ابان در منابع عامه وجود دارد و (غیر از کتاب سلیم) فقط چند روایت انگشت‌شمار از وی در منابع شیعه موجود است. بنابراین به نظر می‌رسد طبق شواهد و قرائن فراوانی، دلایل آنان در این مسئله، قابل قبول نیست.

محدثان به نام اهل سنت نیز، ابان بن ابی عیاش را در مجموع، غیر قابل اعتماد دانسته‌اند (به عنوان نمونه نک: نسائی، ۱۴۰۶ق: ۴۷؛ ابن حجر، ۱۳۲۶ق، ج: ۱، ۹۸). بعضی از رجال شناسان اهل سنت، ابن ابی عیاش را به این دلیل ضعیف و غیر قابل اعتماد شمرده‌اند که در حفظ حدیث ضعیف بوده (نک: مزّی، ۱۴۲۲ق، ج: ۲، ۲۲) و در نقل حدیث و روایان آن، دچار فراموشی می‌شده است (نک: ذهبی، ۱۳۸۲ق، ج: ۱، ۱۲).^۱

۲-۴. بررسی رجالی سلیم بن قیس

افراد متعددی از گذشته دور تا کنون، به موهوم بودن شخصیت سلیم اشاره کرده‌اند؛ به عنوان نمونه، ابن غضائری (متوفی قبل از ۴۵۰ق) در ذکر نام سلیم بن قیس ضمن «موضوع» دانستن کتاب (نک: ابن غضائری، ۱۴۲۲ق: ۳۶، ۶۳، ۱۱۹) نوشته است: «وکان أصحابنا یقولون: إنّ سلیم لا یرعر و لا ذکر فی خبر» (نک: ابن غضائری، ۱۴۲۲ق: ۶۳). همچنین، ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه در یادکرد کتاب سلیم نوشته است: «... علی ائی قد سمعت من بعضهم من یذکر أنّ هذا الاسم علی غیر مسمی و أنّه لم یکن فی الدنیا أحد یرعر بسلیم بن قیس الیهلالی...» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج: ۱۲، ۲۱۷). در این میان، برخی از پژوهشگران معاصر، پس از نشر ابهاماتی که پیرامون شخصیت سلیم بن قیس وجود داشت، به شخصیت رجالی سلیم بن قیس در آثار رجالی و حدیثی پرداخته و اقوال رجالی موجود پیرامون سلیم را جمع‌آوری کرده‌اند (به عنوان نمونه نک: غروی، ۱۳۹۶: ۱۵۹ تا ۱۸۸).

اما از سوی دیگر با جستجوی فراوان در منابع شیعه و سنی، روشن می‌شود که وجود و هویت تاریخی شخصیت سلیم بن قیس، جدای از کتاب و روایات منسوب به او، دستیاب نیست و هیچ منبع متقدمی، به شرح زندگانی و وجود تاریخی وی، صرف‌نظر از کتاب سلیم، اشاره نکرده است (برای اطلاع بیشتر، نک: جلالی، ۱۳۸۲: ۸۹ تا ۱۲۶). به عبارت

۱. برخی از محققان معاصر، دلایل عدم اعتبار ابان را به تفصیل بیان داشته‌اند؛ علاقمندان به اطلاعات بیشتر، می‌توانند به منابع مرتبط مراجعه کنند. به عنوان نمونه نک: جلالی، ۱۳۸۳: سراسر متن.

دیگر، سلیم بن قیس هلالی، جدای از اطلاعات موجود در خود کتاب و روایات منسوب به او، وجود خارجی ندارد.

بنابراین، اطلاعات و نظرات رجالی پیرامون سلیم بن قیس در برخی منابع، فاقد ارزش معرفتی و شناختی پیرامون سلیم ندارد؛ زیرا این داده‌ها بر اساس محتوای کتاب منسوب به سلیم تنظیم و ارایه شده است و نمی‌توان توثیق معتبری برای وضعیت رجالی سلیم بن قیس ارائه کرد. به نظر می‌رسد با این وضعیت، بتوان نام سلیم را از نظر رجالی، مهمل یا مجهول قلمداد کرد.

نتیجه گیری

۱. جدای از نسخه‌های بی‌سند زیاد، اسناد نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، برخی دارای یک سند و برخی دارای دو سند و یا بیشتر هستند که مختلط در آنها درج شده‌اند. خلاصه این اسناد، به سه نوع قابل تقلیل هستند: الف) نسخه‌های خطی با سند حسن دینوری ب) نسخه‌های خطی با سند محمد بن صبیح ج) نسخه‌های خطی جدید، با سند شیخ طوسی. همچنین، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمر بن راشد» آمده‌اند، جز چند نسخه معدود و متأخر که با سند منسوب به شیخ طوسی و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم بن قیس هستند.

۲. بررسی اسناد قدیمی نسخه‌های خطی، نشان می‌دهد که این اسناد، اشکالات و ابهامات متعددی دارند؛ مثل ارسال طویل، افتادگی میان راویان، جابجایی راویان، مجهول و ناشناخته بودن برخی راویان، ابهام در انتساب برخی راویان به سلیم و نیز عدم هماهنگی اسناد ابتدایی و داخلی.

۳. با توجه به این که اسناد جدید منسوب به شیخ طوسی، نسخه خطی متقدم ندارد و از نظر شکلی نیز به صورت نونویس در نسخه خطی مادر اضافه شده است و سند واسطه تا شیخ طوسی در استنساخ اول از نسخه خطی مادر نیز به صورت بسیار واضح، اضافی و

الحاقی است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که اسناد منسوب به شیخ طوسی، کلاً نونویس و جعلی‌اند و شناسایی سابقه این اسناد و نیز عدم اصالت اسناد منسوب به شیخ طوسی و نیز برخی شواهد اضطراب و مشوش بودن پیرامون اسناد، این مسئله را پشتیبانی می‌کند.

۴. کسانی که اسناد نسخه‌های سلیم را تعویض و اسناد جدید بر آن افزوده‌اند، احتمالاً دلایلی در ذهن خود داشته‌اند که می‌توان برای نمونه به برخی از آنها اشاره کرد: الف) وجود مشکلات شکلی اسناد قدیمی ب) عدم تناسب مذهب راویان اسناد قدیمی با محتوای کتاب سلیم ج) نبود حدیثی از سلیم به نقل از معمر در منابع شیعی د) عدم هماهنگی اسناد نسخه‌ها با اسناد احادیث منابع متقدم.

۵. جدای از وضعیت مخدوش اصالت و انتساب اسناد منسوب به شیخ طوسی، حتی اگر این اسناد را اصیل بدانیم، برخی از ابهامات و اشکالات در طرق منسوب به شیخ طوسی وجود دارد که عبارتند از: الف) وجود افتادگی در طبقه راویان ب) وجود تحریف‌ات لفظی اسناد ج) نبود سابقه سند در منابع رجالی و حدیثی.

همچنین درباره بررسی رجالی اسناد طرق منسوب به شیخ طوسی، می‌توان گفت در طریق اول، جدای از وضعیت مجهول ابراهیم بن عمر یمانی، برخی از راویان طریق ابن ابی جنید نیز، یا توثیق رجالی ندارند و یا در ذم آنها اقوال مختلفی وجود دارد؛ به عنوان نمونه می‌توان از محمد صیرفی کذاب که حلقه اصلی و واسط طریق است، نام برد. در طریق جعلی دوم، یعنی طریق منسوب به حسین غضائری نیز، جدای از مسئله توثیق رجالی راویان این سند، حداقل دو ابهام پیرامون انتساب افرادی به این طریق، همانند ابوعبدالله الحسین بن عبیدالله الغضائری و نیز عمر بن اذینه، قابل توجه است.

۶. روایات و احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم با توجه به اسناد مختلف موجود در نسخه‌های خطی آن، خبر واحد از «ابان بن ابی عیاش» و «سلیم بن قیس» هستند. از سوی دیگر، رجال شناسان، اعم از شیعی و سنی و متقدم و متأخر، ابن ابی عیاش را توثیق نکرده‌اند. همچنین با جستجوی فراوان در منابع شیعه و سنی، روشن می‌شود که سلیم بن قیس هلالی، جدای از اطلاعات موجود در خود کتاب و روایات منسوب به او، وجود

خارجی ندارد. بنابراین، اطلاعات و نظرات رجالی پیرامون سلیم بن قیس در برخی منابع، فاقد ارزش معرفتی و شناختی پیرامون سلیم هستند؛ زیرا این داده‌ها بر اساس محتوای کتاب منسوب به سلیم تنظیم و ارایه شده‌اند و با این ملاحظات، نسبت به وضعیت رجالی سلیم بن قیس نمی‌توان توثیق معتبری داشت و به نظر می‌رسد که می‌توان نام سلیم را از نظر رجالی، مهمل یا مجهول قلمداد کرد.

منابع و مأخذ

- ابن ابی الحدید. (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۳۲۶ق). تهذیب التهذیب. حیدرآباد دکن: بی نا.
- ابن حنبل، احمد بن محمد. (۱۴۰۸ق). العلیل و معرفة الرجال. بیروت: المكتبة الاسلامی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۶ق). مناقب آل ابی طالب. نجف: المكتبة الحیدریة.
- ابن غضائری، احمد بن الحسین. (۱۴۲۲ق). رجال ابن الغضائری. به کوشش حسینی جلالی. قم: دارالحدیث.
- ابن مشهدی، محمد بن جعفر. (۱۴۱۹ق). المزار الکبیر. (چاپ القیومی الاصفهانی). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- استادی، کاظم. (۱۳۹۹الف). درباره اسناد سلیم. (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
- _____ (۱۳۹۹ب). درباره راویان سلیم. (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
- _____ (۱۳۹۹پ). درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم. (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
- _____ (۱۳۹۹ت). «معرفی نسخه‌های خطی سلیم». میراث شهاب. ش ۹۹. صص: ۱۴۵-۱۸۸.
- _____ (۱۳۹۹ث). درباره سلیم و کتاب او. (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
- _____ (۱۳۹۹ج). نسخه‌های خطی منسوب به سلیم. (مخطوط). قم: کتابخانه دارالحدیث.
- _____ (۱۴۰۰الف). اسرار آل محمد و سلیم بن قیس. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۰۰ب). «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی». علوم حدیث. دوره ۲۶. شماره ۹۹. صص: ۱۵۰-۱۷۷.
- _____ (۱۴۰۰پ). «کتابشناسی توصیفی سلیم بن قیس هلالی». میراث شهاب. ش ۱۰۴. صص: ۱۳۳-۱۸۴.
- _____ (۱۴۰۱الف). «گونه‌شناسی روایات معمر بن راشد در منابع شیعی». حدیث اندیشه. ش ۳۳. صص: ۷۱-۸۰.
- _____ (۱۴۰۱ب). «گزارش شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم». پایان نامه کارشناسی ارشد. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
- _____ (۱۴۰۲). «بررسی انتساب سندیک گروه از نسخه خطی کتاب سلیم به ابن شهر آشوب». پژوهشنامه معارف اهل بیت (علیهم السلام). دوره ۲. شماره ۳. صص: ۱۲۴-۱۵۴.
- الهی خراسانی، علی اکبر [علی]. (۱۳۸۳). «نقدی بر مقاله پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی». علوم حدیث. پاییز دوره ۴. شماره ۳۳. صص: ۱۰۶-۱۲۲.
- برقی، احمد بن عبدالله. (۱۳۸۳). رجال البرقی. تصحیح: کاظم موسوی میاموی. تهران: دانشگاه تهران.
- جلالی، عبدالمهدی. (۱۳۸۲). «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی». مطالعات اسلامی. ش ۶۰. صص: ۸۹ تا ۱۲۶.
- _____ (۱۳۸۳). «اروی کتاب سلیم بن قیس بر ترازو». علوم حدیث. زمستان شماره ۳۴. صص: ۱۲۹-۱۵۰.
- جوزجانی، ابراهیم بن یعقوب. (بی تا). أحوال الرجال. پاکستان. فیصل آباد: حدیث اکادمی.
- حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱ق). خلاصة الاقوال. قم: دارالذخائر.
- خویی، ابوالقاسم. (بی تا). معجم رجال الحدیث. قم: منشورات مدینه العلم.
- دارقطنی، علی بن عمر. (۱۴۰۳ق). الضعفاء والمترکون. مدینه: الجامعة الإسلامیة.

- الذهبی، محمد بن أحمد. (۱۴۱۶ق). *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- الذهبی، محمد بن أحمد (۱۴۱۹ق)، *تذکره الحفاظ طبقات الحفاظ*. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ربانی، محمد حسن. (۱۳۸۹). *بررسی اعتبار احادیث مرسل*. قم: بوستان کتاب.
- سلیم بن قیس. (۱۰۵۹ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی* (نسخه خطی). قم: کتابخانه آستان قدس رضوی. نسخه شماره ۳۷۶۳۳.
- _____ (۱۰۸۱ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*. (نسخه خطی). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی. نسخه شماره ۱۵۶۱۲.
- _____ (۱۰۸۷ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*. (نسخه خطی حر عاملی). قم: کتابخانه آیت الله حکیم، نسخه شماره ۳۱۶/۶.
- _____ (۱۴۱۵ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*. تحقیق انصاری. قم: الهادی.
- _____ (۹۱۸ق). *کتاب سلیم بن قیس الهلالی*. (نسخه خطی). قم: کتابخانه آیت الله مرعشی. نسخه شماره ۱۳۲۵۲/۱.
- الصنعانی، عبدالرزاق بن همام. (بی تا). *المصنف*. بیروت: المجلس العلمی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۴۸). *اختیار معرفة الرجال*. به کوشش حسن مصطفوی. مشهد: مرکز تحقیقات و مطالعات.
- _____ (۱۴۱۴ق). *الامالی*. قم: دارالتقافة.
- _____ (۱۴۱۵ق). *رجال طوسی*. بکوشش الاصفهانی. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۴۱۷ق). *الفهرست*. تحقیق: جواد القیومی. قم: بی نا.
- _____ (۱۴۲۳ق). *الغیبة*. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- _____ (۱۳۹۰ق). *تهذیب الاحکام*. بکوشش حسن موسوی خراسان. تهران: بی نا.
- غروی نائینی، نهله. (۱۳۹۶). «نگاهی به جایگاه سلیم بن قیس در کتابهای حدیثی و رجالی». *پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی*. شماره ۱. صص: ۱۵۹ - ۱۸۸.
- غوری، سید عبدالماجد. (۱۴۲۸ق). *معجم المصطلحات الحدیثیة*. دمشق: دار ابن کثیر.
- فکور، علی جمعه. (۱۳۹۷). «عمر بن اذینه و گونه‌شناسی روایات او در غیر از کتاب سلیم». *سخن تاریخ*. سال ۱۲. ش ۲۸. صص: ۱۱۱ - ۱۳۷.
- مامقانی، عبدالله. (۱۳۴۹ق). *تقیح المقال فی علم الرجال*. نجف: چاپ سنگی.
- _____ (۱۳۸۵). *تلخیص مقیاس الهدایة*. قم: دلیل ما.
- مدرس طباطبایی، حسین. (۱۳۸۳). *میراث مکتوب شیعه*. ترجمه علی قرایی. قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام.
- مزّی، یوسف بن عبدالرحمان. (۱۴۲۲ق). *تهذیب الکمال فی أسماء الرجال*. چاپ بشار عواد معروف. بیروت: الرساله.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). *رجال نجاشی*. به کوشش زنجانی. قم: نشر اسلامی.
- نسائی، احمد بن علی. (۱۴۰۶ق). *کتاب الضعفاء والمترکین*. چاپ محمود ابراهیم زاید. بیروت: دارالمعرفه.
- نوری، حسین بن محمدتقی. (۱۳۸۲ق). *مستدرک الوسائل*. تهران: چاپ افست.